

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

ФАЛСАФА КАФЕДРАСИ

Жондор Туленов

ФАЛСАФА ТАРИХИ

(Бакалаврият йўналиши учун маъруза матни)

Иккинчи бўлим

ТОШКЕНТ — 2001 й.

3-мавзу: ҚАДИМГИ ШАРҚ ВА АНТИК ДУНЁДАГИ ИЛК
ФАЛСАФИЙ ФИКРЛАР
(3-маъруза)

РЕЖА

1. Шарқ халқларининг илк фалсафий фикрлари
2. Минтақамиздаги дастлабки фалсафий фикрлар
3. Антик дунё фалсафаси

АДАБИЁТЛАР

- Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тошкент,
“Шарқ”, 1998 йил (10 б.).
- Туленов Ж., Гофуров З. Фалсафа (дарслик), Тошкент,
“Ўқитувчи”, 1997 йил (34-48 б., 111-118 б.).
- Юлдашев С.А. Антик фалсафа. Т., 1999 йил.

1. Шарқ халқларининг илк фалсафий фикрлари

Жаҳон маданиятининг таркибий қисми ҳисобланган фалсафа фани турли давр ва шароитларда яшаган, яшаб келаётган барча халқларнинг, бутун инсониятининг маънавий бойлиги, умумий ютуғи, башариятининг асрлар жараёнида шуғулланган, ривожланиб, сайқал топиб келган ақл-идрок ва тафаккурлари маҳсулидир. Фалсафа фани ривожланишига дунёдаги барча халқлар каби Шарқ халқлари ҳам ўзларининг бебаҳо улушларини қўшганлар.

Қадимги Шарқ халқларининг тарихи ва маданияти, илк сиёсий, ҳуқуқий, диний, бадиий, фалсафий қараш ва тасаввурлари, уларнинг мазмун ва моҳияти ҳақида антик замон муаллифларининг асарларида, архелогик манбаларда, халқ оғзаки ижодиёти, афсона, мифлар, достонлар ва ривоятларда акс этган.

Дастлабки фалсафий тасаввурлар Шарқнинг энг қадимги миллатларидан бири — **Бобил** (Вавилония)да эрамиздан аввалги тўртинчи минг йиллик бошларида пайдо бўлган. Шу даврдаёқ одамларнинг дунёда рўй бериб турадиган хилма-хил ҳодиса ва жараёнларига бўлган муносабатлари ва қизиқишларини гарчи содда, юзаки, ибтидоий шаклда бўлса-да, ўзида акс эттирган фалсафий қарашлари намён бўла бошлаган. Қадимги Бобил адабиётининг кўзга кўринган машҳур асарларидан бири “Гильгамеш ҳақидаги достон” бўлиб, унда тупроқ, сув, ҳаво, иссиқлик инсон ҳаёти ва тирикликнинг адабий манбаи эканлиги Гильгамешнинг обиҳаёт қидириб, бошидан кечирган саргузаштлари ва чеккан азоб-уқубатлари, одамларнинг табиий қонунлари асосида яшаши зарурлиги, ҳаёт ва ўсимлик сирларини билишга азалдан интилиб келганлиги ҳикоя қилинган.

Гильгемеш ҳақидаги Бобил афсонасида қадимги киши-ларнинг бахтли ҳаёт ва фаровонлик, саломатлик ва бардамлик, ўлимни енгиб, мангу ҳаёт кечиршига интилиши, абадий умр ато қилувчи “обиҳаёт”, ўсимлик ва турли хил мева ва маъданларни излаб топиши ҳақидаги орзу-ниятлари ўз ифодасини топган.

Адапа ҳақидаги дostonда эса инсониятнинг адабий ҳаёт тўғрисидаги фикрлари, абадий яшашга бўлган интилишлари ўз ифодасини топган. Унда “ўлган ва қайта тирилган” худодарга, жумладан, Бобил худоси Мардуққа нисбат берилган.

Инсон ўзини қуршаб олган табиий муҳит билан ўзаро алоқадор. У шу муҳит, коинот ҳақида ўйлайди, фикр юритади, ер юзидаги ҳодиса ва жараёнларни коинот билан боғлашга интилади, самовий “сир-асрорлар” ҳақида ҳаёл суради, фараз қилади, ҳар хил эртақлар, ривоятлар, афсоналар тўқийди. Бобилликларнинг *Этапа* ҳақидаги афсоналари ана шу заминда пайдо бўлган.

Этапа ҳақидаги афсона ҳам юқорида айтиб ўтилган дostonларда бўлгани каби одамларнинг Куёш билан, Ой ва сайёралар билан қизиққанлиги, самовий ҳодисаларнинг сир ва асрор сабабларини билишга қизиқишларини, Бобил халқининг табиий ҳодисалар моҳиятини, йилнинг фаслларга бўлиниб, ўзгариб туришини, йил давомида табиатда бўладиган ўзгаришлар боиси нимадан иборат эканлигини тушуниб олишга бўлган интилишларини, шунингдек, уларнинг дин ва ахлоққа доир фалсафий қарашларини илгари сурган асардир.

Қадимги бобилликларнинг яхшилик билан ёмонлик, эзгулик билан ёвузлик, бойлик билан қашшоқлик, ҳурлик билан хўрликнинг бир-бирига тубдан зид, қарама-қарши ва муросасизлиги ҳақидаги фалсафий ғоялар “*Жафокаш авлий ҳақида дoston*” ва “*Хўжайиннинг қул билан суҳбати*” деган асарларда ўз аксини топган.

Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ўртага қўйган та-лаблар ва инсон амалий фаолияти эҳтиёжлари асосида Бобилда табиат ҳодисалари мазмунини тушуниб олиш ва улардан турмушда фойдаланиш зарурияти тобора кучайиб борган. Маҳсулот ва молларнинг миқдорини, оғирлигини ўлчаш, ишчи кучлари сонини аниқлаш, бинолар ҳажмини

белгилаш, далаларнинг ер сатҳини ҳисоблаб чиқиш зарурияти энг қадимги математик ҳисобларнинг пайдо бўлишига ва бу соҳада тегишли билимлар тўпланиши ҳамда дастлабки арифметика ва геометрия фанининг пайдо бўлишига олиб келган, вақтни ҳисоблаш зарурияти тақвим пайдо бўлишига сабаб бўлган. Бу эса одамлардан астрономия соҳасида маълум билимларни талаб қилган. Бобилликлар Қуёш соатини, Қуёш кўрсаткичини ва куннинг 12 бўлакка бўлинишини азалдан билишган. Антик давр маълумотларига кўра, Бобилда математика, арифметика, геометрия, астрономия билан бир қаторда тиббиёт, тарих ва филология, мусиқа, тасвирий санъат, астрология ҳам секин-аста куртак ота бошлаган.

Қадимги Шарқ халқларининг маданиятлари сингари Бобил халқи маданияти, фалсафаси, ахлоқи, урф-одатлари, дунёқараши ҳам асосан диний ғоялар билан суғорилган. Одамларда диний эътиқод кучли бўлган. Қуёш, Ой, юлдузлар худо ҳисобланган, ибодатхоналарда уларга топинганлар. Халқларнинг, давлатларнинг, ҳукмдорлар ва одамларнинг келгусидаги тақдирини юлдуз ва сайёраларнинг вазиятига қараб “олдиндан айтиб бериш” қадимги Месопотамия ва Бобилда астрология номини олган.

Бобилликларнинг қадимги маданияти, диний эътиқодлари, фалсафий қарашлари, адабий асарлари, афсона ва ривоятлари наслдан-наслга ўтиб Шарқдаги кўпгина халқларнинг маданий маънавий тараққиётига, ижтимоий-фалсафий фикрлари ривожига ўзининг ижобий таъсирини кўрсатган.

¹ *Миср маданияти* жаҳон маданиятининг энг қадимгиларидан бўлиб ҳисобланади. Қадимги Мисрда илк маданий ёдгорликлар эрамыздан 4 минг йил илгари вужудга келган. Қадимги Шарқ маданиятининг бошқа намуналари сингари Миср маданий ёдгорликларининг эртақ, ривоят, гимн, дуо, дидактик асарлар, масал, эпос, ишқий лирика, хуллас, халқ донишмандчилигининг бошқа турларида ҳам ўша даврдаги ижтимоий муҳит, иқтисодий ҳаёт, табобат, урф-одатлар, табиат ҳодисалари, диний, ахлоқий, ҳуқуқий, фалсафий қарашлар гарчи юзаки тарзда бўлсада, ўз ифодасини топган.

Қадимги Миср мифологиясида ҳамма нарса сувдан пайдо бўлган ва ҳамма нарсада ҳаво бор, дейилади. Шунинг учун ҳам мисрликлар сувни одамга озиқ-овқат берувчи дастлабки улуғ неъмат, деб билганлар. Сув уларга бутун табиатнинг асоси бўлиб кўринган. Мисрликлар, ҳаёт сувдан бошланади деб билиб, сувсиз ҳеч қандай ҳаёт бўлмаслигини кўриб, сувни улуғловчи қанчадан-қанча ривоят ва афсоналар тўқиганлар. Улар Нил дарёсини илоҳийлаштирганлар, уни “одамларга ҳаёт бахш этиш учун тошиб турадиган Нил”, деб улуғлаганлар.¹ Шунинг учун мисрликлар марҳумлар руҳига афсунлар ўқиб, унинг абадий яшашини таъминламоқчи бўлганларида худога қуйидагича нола қилганлар: “Сен улуғ худога — Озирга марҳамат айлаганингда унга Нил келадиган бўлди, унинг учун яйловларда пайдо бўлди ва папирус ўсадиган бўлади. Худди шу сингари унга — марҳумга ҳам марҳамат айлаганки, у сенинг сувингдан баҳраманд бўлсин, у сенинг оқар сувларингдан ича олсин”¹.

Мисрликлар ўзларининг дунёвий ва диний — фалсафий поэзияларида одамларни бу дунёнинг бутун нознеъматларидан тўла баҳраманд бўлиб яшашга, қувонч, шодхуррам ҳаёт кечирिशга, ўлим, охират ҳақида ҳадеб ўйлайвермасликка чақирган.

Мисрликларнинг илк фалсафий тасаввурлари ҳақида бирмунча маълумот берадиган қадимий манбалардан бири — “Насиҳатнома”да билимнинг хосияти ҳақида, билимдон кишининг қадр-қиммати тўғрисида айтиб ўтилган.² “Агар сен билимдон одам бўлсанг, айтганинг-айтган, деганинг-деган бўлади. Ёзиш-ўқишни чуқур эгаллаб, кўнглингга маҳкам жо қилиб ол, ана шунда ҳар бир айтган гапинг ҳаммага манзур бўлади. Мирзони қандай лавозимга қўймайсин, у ҳамма вақт китоб билан иш кўради”².

Қадимги мисрликларнинг халқ оғзаки ижодиётида, айниқса, диний — мифологик асарларида табиат ҳодисалари ва табиат кучлари илоҳийлаштирилган. Ўсимлик ва дарахтларга топиниш Мисрда энг қадимги даврлардаёқ

¹ Авдиев В.И. Қадимги Шарқ тарихи. Тошкент, 1964, 329-330 бетлар.

² Ўша асар, 367-бет.

мавжуд бўлган. “Ҳаёт осмони дарахти” тўғрисидаги қадимги афсонада ўсимликлар рамзи бўлган дарахт инсоннинг ер юзидаги ҳаёти учун зарурдир, деган фикр илгари суртилган. Мисрликларнинг табиатни, дунёни унинг ўзига асосланиб туриб тушунтириш учун қилган уринишлари, ҳар ҳолда содда бўлса-да, ўз даври учун катта аҳамиятга эгади.

Қадимги Мисрда фалсафий фикр куртакларининг шаклланиши ва ривожда табиатшунослик фанларининг пайдо бўлиши ҳам сабаб бўлган. Бундан бир неча минг йиллар илгари қадимги мисрликлар фалакиёт соҳасида баъзи бир билимларга эга бўлганлар. Осмондаги юлдузларни доим кузатиш натижасида сайёраларни юлдузлардан ажрата билганлар ва ҳатто, улар юлдузлар харитасини ҳам тузганлар.

Мисрликлар ўзларининг фалакиётига оид билимлари асосида алоҳида тақвим тузганлар. Тақвим йили 12 ойга бўлинган, ҳар бир ой 30 кундан иборат бўлган, йил охирига эса яна 5 та байрам куни қўшилган. Шундай қилиб бир йил жами 365 кун бўлган.

Касалликларни келтириб чиқарган, авж олдириб, кучайтириб юборган сабабларини аниқлаш, уларнинг олдини олиш, инсон саломатлигини тиклаш ва мустаҳкамлашга бўлган зарурият қадимги Мисрда тиббиёт фанини юзга келтирди. Қадимги мисрликлар касалликларнинг жуда кўп турларидан, масалан, бош оғриғи, дизентерия, сариқ касали, йўтал, зикнафас, қон кетиш, бод, мохов, сувли темиртки ва бошқа ҳар хил касалликлардан хабардор бўлганлар. Миср табиблари мияга, умуртқа поғонасига ва кўкрак қафасига алоҳида эътибор берганлар ва уларни касалликлар уяси деб билиб, табиб бу ердаги касалликларни топиб йўқотиши керак, деб ҳисобланганлар. Мисрликлар диагностика — ташҳис соҳасида катта тажриба тўплаганлар. Мисрда жарроҳлик ва кўз касалликларини даволаш анча ривожланган. Улар инсондаги кўпгина касалликлар юрак қон айланиш тизимининг қандайлигига боғлиқ эканлигини алоҳида таъкидлашган. Мисрда табибликнинг сири юрак ҳаракатини билишдан бошланади, томирлар бутун аъзойи баданга шундан тарқалади, деб ҳисоблашган.

√ Башарият тарихида цивилизация бешиги ҳисобланган Ҳинд фалсафаси ҳам ўзининг жуда қадимий ва бой тарихига эга. Ҳиндистонда эрамиздан уч минг йил аввал ерни сунъий суғориш тараққий этган, анҳорлар қазилган, кулчилик ёғочсозлик, тўқимачилик, заргарлик ривожланган, ёғоч ва металлдан жанг аравалари ясашган, пишиқ гиштан кўп қаватли бинолар қуришган, юнг ва зиғир толасидан матолар тайёрлашган, мис ва темирдан, қалайи ва қўрошиндан қурол-аслаҳалар ясашган.

√ Абу Райҳон Берунийнинг “Ҳиндистон” номли асарида айтилишича, Ҳиндистонда эрамизнинг биринчи асрларидаёқ, тиб, риёзат, илми нужум, дин, кимё, музыка, поэзия, тарих, санъат, фалсафа каби илмлар ривожланган.

Айниқса ноёб табиатга, сахий заминга, ажойиб ҳайвонот ва табобат оламига бой бўлган қадимий Ҳиндистонда фалсафа, бадиий адабиёт ўтмиш даврларидан бошлаб вужудга келган ва ривожланган. √ “Рамаяна”, “Муҳабҳорат”, “Калила ва Димна” каби машҳур асарлар шулар жумласидандир.

Юксак нафосат ва мангу ҳикмат хазинаси бўлган ана шу асарларда Ҳинд халқининг урф-одатлари ва анъаналари, одоб-ахлоқи ва маданияти, дини ва тарихи, миллий кадриятлари, ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий, бадиий, фалсафий, диний қарашлари ўзининг ёрқин ифодасини топган.

Ҳинд маданияти ва фалсафасининг ана шу бебаҳо ёдгорликларининг ҳар бирида ақл-идрок, инсоф-диёнат, ҳалоллик, поклик, меҳнатсеварлик, миллий тотувлик, тўғрисўзлик, ваъдага вафо қилиш тўғрисида, зулм ва зўравонликка, хиёнат ва риёкорликка, нафси бузуқлик ва очкўзликка, фитначилик ва қаллобликка, худбинлик ва мунофиқликка қарши курашиш зарурлиги ҳақида жуда муҳим ва фойдали фалсафий ғоялар, ҳикматлар, ривоятлар, мақол ва нақллар баён этилганки, улар шак-шубҳасиз, ҳам миллий, ҳам умуминсоний, аҳамиятга моликдир.

Ҳиндистоннинг эрамиздан олдинги биринчи минг йилликларидаги дастлабки фалсафасини ўрганишда қадимги ҳиндларнинг “Веда” деб аталадиган диний тўпламлари ва иккита катта эпик достони — “Рамаяна” ва “Маҳабҳорат” ҳамда Абу Райҳон Берунийнинг “Ҳиндистон” асари муҳим аҳамиятга эгадир.

Ҳиндистоннинг “Веда” деб аталадиган муқаддас китобининг “маъноси билмаган нарсани билишдир. Ҳиндлар “Веда” китобини, олий тангрининг Бароҳим оғзидан айтилган сўзи, дейдилар”¹.

“Веда” китоби Ригведа, Самаведа, Яжурведа ва Атхарваведа деб аталадиган тўрт катта бўлимдан иборат. Тўрт бўлимдан ҳар бирининг ўзига хос ўқиш йўли бор. Мазкур бўлимларнинг ҳар бирида муайян бир фалсафий ғоя илгари сурилган.

“Веда”да борлиқ, фазо, вақт, дунёнинг пайдо бўлиши, инсон ҳаётининг табиий асослари, табиат ва жамият ўртасидаги алоқадорлик, илоҳий кучлар ҳақида фикр юритилади. “Веда” китоби яхши ишларга тарғиб қилиш, ёмон ишлардан қайтариш, амалларнинг чегарасини аниқ кўрсатиб қизиқтириш, яхши мукофот ва ёмон жазоларни баён қилади. “Веда”нинг кўп қисми турли дуо-тасбеҳлар ва олов учун қилинадиган турли қурбонликлар устидаги сўзлардан иборатдир. У қурбонлик турлари синаб бўлмайдиган даражада кўп ва (қоидалари) қийиндир”².

“Веда” китобини ташкил этган бўлимларнинг энг қадимийси Ригведада ҳиндларнинг худолари бўлган парилар тўғрисидаги афсоналар билан бир қаторда дунёдаги ҳар бир нарса ва табиий равишда пайдо бўлган, деган ғоялар бор. Ригведададаги дунё сувдан яратилган, деган фикр эътиборга сазовордир.

Қадимги Ҳиндистон дини ва фалсафасида сувнинг муқаддаслаштирилиши, уни дунёни ташкил этган унсурлардан бири сифатида қарашлари, бу ҳақда “Веда” ва Ригведада алоҳида эътибор берилганлиги бежиз эмас, албатта. “Ҳиндлар фикрича, — дейилади Абу Райҳон Берунийнинг “Ҳиндистон” асарида, — яратилган нарсаларнинг олдингиси сувдир. Чунки улар “тўзонга айланган ҳамма нарса сув билан бирикади, ҳамма ундаги нарса сув билан униб чиқади ва ҳамма жон эгаси сув билан тирик туради, сув санъат эгаси, бирон моддадан маълум бир нарса ишлатмоқчи бўлганида унга сув восита бўлади”, дейдилар³.

¹ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. II том. Тошкент, “Фан” нашриёти, 1965, 106-бет.

² Ўша асар, 106-бет.

³ Ўша асар, 77-бет.

“Веда”да борлиқнинг бош манбаи, моддий ибтидоси деб ҳисобланган сув, олов, ҳаво, ёруғлик, тупроқ ҳамда озиқ-овқат, фазо, вақт ҳақидаги, шунингдек, оламнинг тузилиши ва уни бошқарувчи қонунлар, инсон билимларининг манбалари ва турлари, инсоннинг ижтимоий мажбуриятлари каби қатор фалсафий масалалар ёритилган. Унда таъкидланишича, тана жоннинг қобиғи бўлиб, жон эса — дунёвий руҳнинг бир бўлагидир. “Веда”лар шу тариқа бутун қадимий ҳинд фалсафасининг кейинги тараққиёти учун замин бўлиб хизмат қилганлиги ва шароит яратиб берганлиги туфайли алоҳида аҳамият ва илмий қимматга эгадир.

Эрамизгача бўлган VIII—VII асрда Ҳиндистонда **Локайти** (фақат шу локани тан олувчи кишиларнинг қарашлари) фалсафий таълимоти шакллана бошлайди. Бу таълимот асосчиси Брихаспати ва унинг издошлари ердан бошқа тарзда ҳаётнинг бўлиши мумкин эмас, деган фикрни олға сурадилар.

Чарвака номи билан аталадиган қадимий ҳинд фалсафий оқими тарафдорлари, дунёни, табиат ҳодисаларини қандай бўлса шундай тушунтирмақ керак, деган талабни илгари сурган эдилар. Улар нуқтаи — назарича, бутун олам олов, сув, ҳаво, тупроқ йиғиндисидан иборат, инсон ҳам ана шу тўрт унсур бирикмасидан ташкил топган.

Чарваклар дунёни ҳеч ким яратган эмас, балки унинг заминида моддий элементлар бирикиши ётади, деб ҳисоблайдилар. Улар “ўтти ким иссиқ ҳароратли қилди, сувни ким совуқ қилди?” — деган савол бериб, “буларнинг ҳаммасини шу ҳодисаларнинг ўзидан қидириш керак”, деб жавоб қайтарадилар.

Хитойдаги дастлабки фалсафий таълимотларда дунё абдий ва у беш унсур — олов, сув, ер, дарахт ва металдан ташкил топган, деб уқтирилади

Эрамиздан олдинги VII—VI асрларда Хитойда **дао** қонунига биноан ҳаракат қилувчи **ци** элементининг мавжудлиги ҳақида фикр юргизган. Хитой мутафаккирлари фикрича, табиат ҳодисалари **ци** деган моддий зарралардан таркиб топиб **дао** деган объектив табиий қонуниятга бўйсунди. Хитойликларнинг табиат ҳодисалари қонуни-

ятли асосда тараққий қилади, деган тасаввурлари, дунё моддийдир, деган таълимотга боғлиқдир. Дао ҳақидаги таълимот фалсафадаги қонун тушунчасини ҳосил қилишдаги дастлабки уринишдир.

“**Даосизм**” сўзининг ўзи “дао” сўзидан келиб чиққан бўлиб, “йўл”, “тараққиёт”, “дунё негизи” деган маънони билдиради. Даосизмнинг асосчиси Лао-цзи бўлиб, у дунё абадий ҳаракат ва ўзгаришда бўлади, деб ҳисобланган. Масалан, **Лао-цзи** бу ҳақда бундай деган: “Улуғ дао ҳамма ёққа қараб оқади. У ўнга ҳам сўлга ҳам ёйилган. У туфайли жами мавжудот туғилади, бу мавжудот ҳамини ўзгаришда бўлиб бир жойда тўхтаб қолмайди”.

Даосизмда дунёда қарама-қаршиликларнинг бир-бирига боғлиқлиги амал қилади, табиат-ҳодисалари ўз-ўзига зид ҳолатда, айланиб ривожланади, деган фикр юритилади. Таъкидланишича, гўзаллик ва хунуқлик, баландлик ва пастлик, яхшилик ва ёмонлик, борлик ва йўқлик, узун билан қисқалик бир-бирини туғдиради, бирин-кетин келади, бир-бирига боғлиқ бўлади, табиатдаги барча мавжудот, барча ҳодисалар қарама-қаршиликларни ўз ичига олади.

Даосизм вакиллари билишда ҳиссий ва мантиқий жиҳатларнинг мавжудлиги масаласини ўртага қўйиб, билишда ҳиссий ва амалиётнинг аҳамиятини камситиб, ақлни бўрттириб юборганлар.

Милоддан аввалги V—III асрларда вужудга келган **конфуцийчилик** қадимги Хитойда кенг тарқалган фалсафий таълимотлардан бўлиб ҳисобланади. Унинг асосчиси Хитой мутаффакири **Конфуций** милоддан олдинги 551—479 йилларда яшаган. Конфуций таълимотига кўра, одамларнинг ҳаммаси туғма хусусиятларга кўра бир-бирларига яқиндир. Туғилгандан кейин ҳосил қилган хусусиятларга кўра, улар бир-биридан фарқ қиладилар.

Конфуций, агар подшо осмон ва денгиз каби улуғвор бўлса, халқ уни ҳурматлайди, унинг айтганларига қулоқ солади ва унинг ишларига хайрихоҳлик қилади, деб подшоҳни илоҳийлаштиради. У тўғридан-тўғри, император — Осмон ўғли, унинг ердаги кўриниши — осмоннинг жонли тимсолидир. Ер шаридаги қуруқликнинг маркази Осмон ўғлидир. Ҳар қайси халқ ўз чегарасида бир князга итоат

қилади. Осмон ўғли амрни осмондан олади, тобе князлар эса буйруқни Осмон ўғлидан оладилар, дейди.

Конфуцийнинг таълимотича, ҳар бир киши ўз зиммасидаги вазифани ҳалол адо этмоғи лозим. Хукмдор давлатни бошқаради, ҳунарманд ўз ҳунари билан банд бўлади, ота ўзининг оталик бурчини адо этади. Агар ҳаётнинг мана шундай оддий қонунлари бузилса, давлат ич-ичидан ириб-чириб кетади. Гартиб-интизом, ўзаро ҳурмат йўқолади. Мамлакатда уруш-жанжал, фитна авж олади. Мисли кўрилмаган ёнғин ҳам кичик учқундан чиқади.

Айтиб ўтилганларнинг ҳаммаси Бобил, Миср, Ҳиндистон, Хитой сингари қадимги Шарқ мамлакатлари ва бошқа давлатларда пайдо бўлган ва ривожлана бошлаган, дастлабки фалсафий билим ва тасаввурларнинг илдизлари, бошланғич асослари жаҳон халқлари тарихи ва маданиятининг узоқ ўтмишига бориб тақалишини кўрсатиб ва исботлаб турибди.

2. Минтақамиздаги дастлабки фалсафий фикрлар

Ўрта Осиё жаҳоннинг илм-фан, фалсафа, дин, адабиёт ва санъати қадимдан ривожланган, тарихи ниҳоятда бой минтақалардан биридир.

Жуда кўплаб ҳужжатлар, муҳим оғзаки ва ёзма манбалар, турли асори-атиқа обидаларидан маълум бўлишича, Днепрдан Олтойгача бўлган, жумладан, Ўрта Осиёда скифлар, Закаспий текислигида массагетлар, улардан шарқроқда саклар, сўғдлар, бақтрияликлар, хоразмийлар, парканаликлар яшаганлар. Ҳозирги Ўрта Осиёликларнинг ўтмишидаги ана шу аждодлари асримиздан бир неча минг йиллар илгари суғоришга асосланган деҳқончилик ҳамда чорвачилик, овчилик-балиқчилик билан шуғулланганлар.

Ҳозирги тожик, ўзбек, туркман аждодларининг суғорма деҳқончилик маданияти шу қадар ривож топганки, ҳатто биргина Аракс (ҳозирги Амударё) ҳавзаларида жуда кўплаб сунъий суғориш иншоатлари қазилиб, чўл ва саҳроларга сув чиқарилган. Шу тариқа моддий ва маънавий қадриятлар яратилган. Аждодларимиз яшаган ҳудудларда қадимдан хилма-хил маданият ўчоқлари таркиб топган ва ривожланган.

Милоддан аввал V минг йилликда, минтақамизнинг марказий ва шимолий районларида эса милоддан аввалги III минг йилликда қишлоқ хўжалиги билан бирга ҳунар-мандчилик, қончилик, мис ва темир эритиш, металллардан ҳар хил ҳарбий ва меҳнат қуролини ясаш, кемасозлик, тўқувчилик, бинокорлик, заргарлик ҳам тараққий эта бошлаган. Сўғдиёна, Бақтрия, Хоразм каби дастлабки давлатлар, Тошкент, Хива, Мароқанд (Самарқанд), Кирополь (ҳозирги Ўртатепа) ва бошқа шаҳарлар пайдо бўлган. Дунёдаги энг қадимий цивилизациялардан бири мана шу минтақада пайдо бўлган. Ўрта Осиё халқларининг энг буюк маданий муваффақиятларидан бири ёзувнинг ихтиро этганликларидир. Бу ерда ёзувнинг тарихи жуда қадим замонлардан бошланган. Ёзувнинг ихтиро қилиниши, инсон билим доираси ва дунёқарашининг кенгайиши ва чуқурлаша боришига хизмат қилган.

Авлоду аждодларимизнинг ҳаёти, урф-одатлари ва анъаналари, маданияти, тили ва тарихини бадиий-фалсафий жиҳатдан ўзига хос тарзда акс эттирадиган оғзаки ижодиёти ниҳоятда бой ва хилма-хилдир. Мифлар, афсоналар, қаҳрамонлар тўғрисидаги дostonлар, тўй-сайиллар, халқ йиғинлари, байрамлар, сафарларда айтилган қўшиқ ва лапарлар, лирик шеърлар, мақол ва маталлар, масал ва топилмоқлар халқ оғзаки ижодиёти маданиятининг узоқ тарихга эга бўлган соҳаларидир. Уларнинг ижодкори — барча моддий ва маънавий бойликларни яратган халқ оммасидир.

Ўрта Осиё халқлари оғзаки ижодиётининг энг қадимги тур ва жанрларидан бири — **асотир-мифдир**. Яхшилик билан ёмонлик, нур билан зулмат, бахт билан бахтсизлик ўртасидаги кураш ва бу курашда эзгуликнинг ёвузлик устидан ғалаба қозониши ҳақидаги гоё дунёнинг бошқа халқлариникида бўлганидек, Ўрта Осиёда вужудга келган мифлар учун ҳам хосдир. Қайд этилишича, яхшилик оламига **Ахурамазда** ёмонлик оламига эса **Ахриман** бошчилик қиладди. Эзгулик мифларида **Митра** кишиларга нур, иссиқлик, бахт-саодат бахт этадиган, душманларга даҳшат соладиган, кишиларни офатдан қутқарадиган **Қуёш** худоси сифатида, **Анахита** эса ер, сув ва унум маъбудаси, қаҳрамон-

ларга куч-қувват ва муваффақият бахш этувчи тарзда тас-
вирланади. Шарқ халқларидаги ёвузлик, зулмат кучлари
мифларда кўпинча дев, аждар, жинлар қиёфасида тасвир-
ланади. Булар офат ва зулмат, қабоҳат ва разолат, ўлим ва
кулфат, бахтсизлик, хонавайронагарчилик, очлик-қаҳат-
чилик тимсолидир.

Ўрта Осиёда бир неча асрлар оша юзага келган миф ва
афсоналар инсоният маънавий маданияти тараққиётига,
хусусан, қаҳрамонлик ҳақидаги дostonлар пайдо бўлиши-
га замин бўлиб хизмат қилади. “Тўмарис”, “Широқ”, “За-
риадра ва Одатидра”, “Зарина ва Стриангия”, “Уч оға-ини
ботирлар”, “Манас”, “Қаҳрамон”, “Маликаи Ҳуснобод”
каби қиссалар, “Алпомиш”, “Қирққиз”, “Гўрўғли”, “Аваз-
хон”, “Чамбил қамали”, “Ойсулув” сингари дostonларда
ҳам миллий, ҳам умуминсоний аҳамиятга эга бўлган фал-
сафий ғоялар илгари сурилган.

Қаҳрамонлик ҳақидаги дostonларнинг, эртақлар, ри-
воят ва афсоналарнинг фалсафий моҳиятини белгилайди-
ган, уларнинг асосий негизини ташкил этадиган умумий
ғоя — инсон учун жондан азиз ҳисобланган муқаддас дар-
гоҳ — Ватаннинг истиқлоли, эрки ва мустақиллиги учун
ажнабий душманларга қарши муросасиз курашиш жамят
ҳар бир аъзосининг олий инсоний бурчи эканлиги ҳақидаги
фикр-мулоҳазалардир. Ўрта Осиё халқларининг Эрон аҳмо-
нийлари босқинига қарши курашини бадиий акс эттирув-
чи Тўмарис ва Широқ тўғрисидаги ривоятлар айтиб ўтган
фикримизга мисол бўлади.

Тўмарис ҳақидаги қиссада массагетлар маликаси Тўма-
рис тимсолида Эрон босқинчиларига қарши курашдаги
мардлиги, довюраклиги, жасорати, донишмандлиги, Ва-
танга садоқати, душманларга нисбатан зийрак ва ҳушёр-
лиги чуқур баён этилган.

Ватанини ҳимоя қилиш, эрксеварлик, ватанпарварлик
аждодларимизнинг қон-қонига сингиб кетганлиги Широқ
тўғрисидаги тарихий ривоятда ҳам чуқур ва ҳар тарафлама
очиқ берилганлигини эслатиб ўтиш мумкин.

Ўрта Осиёда яшаган авлод-аждодларимизнинг фалса-
фий фикрлари ҳақида қимматли маълумотларга эга бўли-
шимизда “Авесто”, “Беҳистун”, “Бундахишн”, “Денкард”

сингари ёзма ёдгорликлар муҳим тарихий ҳужжат сифатида алоҳида аҳамиятга эга.

Кўхна Хоразм заминида бундан қарийб уч минг йил илгари яратилган энг муътабар, қадимги нодир қўлёзма — “Авесто Аму ва Сирдарё оралиғида яшаган аجدодларимизнинг биз авлодларга қолдирган маънавий, тарихий, фалсафий, ҳуқуқий меросидир”. “Авесто” айни замонда бу қадим ўлкада буюк давлат, буюк маънавият, буюк маданият бўлганидан гувоҳлик берувчи тарихий ҳужжатдир-ким, уни ҳеч ким инкор этолмайди”¹.

“Авесто”да акс этган асосий фалсафий ғоялар, диний эътиқоднинг етакчи тушунчалари тарихий шахс **Зардушт** (Зардўст) номи билан боғлиқ. Унинг номига нисбатан дин ҳам шундай ном билан, яъни **зардуштийлик** деб аталади.

Зардушт, манбаларнинг кўрсатишича, тахминан миллоддан аввал 570-йилларда туғилган ва етмиш етти ёшида ибодат қилаётган чоғида душман қоҳинларидан бири томонидан орқасидан ханжар санчиб ўлдирилган. Зардуштга қадар аجدодларимиз ҳар хил диний одатларга эътиқод қилиб яшаганлар. Диний эътиқодларнинг турли-туманлиги ибтидоий муносабатлар ўрнини синфий жамият, қадимги кулдорчилик жамияти ола бошлаган пайтда барча қабиаларнинг ягона мафкура асосида уюшишларига аллақачоноқ тўғаноқ бўлиб қолган эди. Ўлканинг турли қабиаларини бирлаштириш, уларни илк буюк давлатчилик ғояси атрофида уюштириш зарурияти туғилиб қолган эди. Ана шундай заруриятни тушуниб етган илғор кишилардан бири сифатида Зардушт тарих саҳнасида пайдо бўлди. Зардушт кўп худолилик тасаввурлари, табиат ҳодисаларига сиғишига қарши чиқиб, якка худолик ғоясини тарғиб қилди.

Зардуштийлик динининг қонун-қоидалари “Авесто”да баён этилган. “Авесто” китоби эрамиздан бир неча асрлар илгари юзага келган. Манбаларнинг кўрсатишича, “Авесто” ўн икки минг ошланган мол терисига олтин ҳарфлар билан битилган экан.

Абу Райҳон Берунийнинг “Ўтмиш халқлардан қолган ёдгорликлар” асарида бу ҳақда шундай дейилган: “Доро

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тошкент, “Шарқ”, 1998, 10-бет.

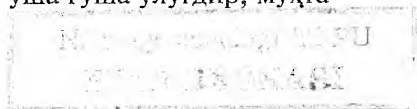
ибн Доро хазинасида ўн икки минг қорамол терисига тилло билан битилган бир нусхаси бор эди. Искандар оташхоналарни вайрон қилиб, уларда хизмат этувчиларни ҳамда уни куйдириб юборди. Шунинг учун “Авесто”нинг бешдан уч қисми йўқолиб кетди. “Авесто” ўтгиз наск (қисм) эди. Мажусийлар қўлида ўн икки наск чамаси қолди”.

“Авесто”да ўтмиш аждодларимизнинг диний тасаввурлари, коинот ва ердаги дунёнинг яратилиши билан боғлиқ афсона ва ривоятлар, Ўрта Осиё, Эрон ва Озорбайжоннинг тарихи, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаёти, географияси, табиати, набототи, илм-фани ўз аксини топган. Унда қадимги Турон ўлкасининг иқлими, суви, ҳайвонот дунёси, ер тузилиши, саҳролари, тоғлари ҳақидаги қимматли маълумотлар берилган.

Фаразгүйлик, ҳасад, манманлик, фитна-фасод “Авесто”да қаттиқ қораланса, ваъдага вафо қилиш, аҳдга садоқат, самимият, холислик, ўзаро иззат-иқром каби одамлар ўртасидаги устивор бўладиган ахлоқий қоидалар улугланади. “Авесто” дунёни инсон учун синов майдони деб тушунтиради.

“Авесто”да одамларни иймонли бўлишга, доимо пок, тоза юришга, танани озода тутишга, ҳар қандай ёмон ният ва сўзлардан тийилишига, ёмон амаллардан воз кечишга, ноҳўя ишлардан юз ўгиришга даъват этадиган ахлоқий қоидалар, диний ўғитлар, фалсафий ғоялар ниҳоятда кўп.

“Авесто”да қайд этилган энг муҳим фалсафий фикрлардан бири — инсонларни меҳнат қилишга, ўз қўллари билан моддий бойликлар яратиб тўқ, фаровон ҳаёт кечиришга даъват этилганлигидадир. Зардуштийликда чорванинг кўпайишига, яйловларнинг гуллаб-яшнашига ёрдам берган тақдирда, тинмай меҳнат қилгандагина худонинг иноятига ноил бўлади, дейилади. Зардушт худо Ахурамаздадан ер юзидаги энг яхши жой қаерда, деб сўраганда у, инсон қаердаки ўзига уй тиклаб, оиласи (хотини ва фарзандлари)га, подаларига ўрин ажратиб берса, ем-хашаги кўп бўлиб, чорваси ва итлари тўқ яшаса, уйда ноз-неъматлар муҳайё бўлиб, хотини ва фарзандлари фаравон яшаса, уйда эътиқоди собит, олови алангали, бошқа нарсалари ҳам мўл-кўл бўлса, ўша манзил, ўша гўша улугдир, муҳтарамдир, деб жавоб беради.

“Авесто” меҳнат қилиб, бойлик яратиб, янги жойларни обод қилиб, қўриқ ва бўз ерларни ҳайдаб, суғориб ўзлаштирган, сут гўшт-ёғ, дон-дун етиштириб жамият тараққиётига йўл очиб берган, фаровонликни таъминлаган деҳқонлар, чорвадорлар, овчиларни улуглайди. Унда, масалан, ерга меҳр қўйиб меҳнат қилиш зарурлиги ҳақида айтилган. Кимда-ким, ҳам ўнг қўли билан, ҳам чап қўли билан ерга ишлов берса, ерга фойда келтиради. Ер ҳам ундан ўзининг ҳар хил ноз-неъматларини, зироатларини, мўл-кўл ҳосилини аямайди, дейилади китобда.

Кимки ерга вақтида ҳам ўнг қўли, ҳам чап қўли билан ишлов бермаган, меҳнат қилмаган бўлса, ундай кимсаларга замин: “О сен, одам, менга топинмайдиган, меҳнат қилмайдиган одам! Сен ҳақиқатан ҳам тиланчилар қаторида, ёт эшикларга таъзим қилиб, абадул-абад бош эгиб туражаксан! Ҳақиқатан ҳам сенинг ёнингдан хилма-хил зироатларни олиб ўгадилар, бу ноз-неъматларнинг барчаси меҳнат қилаётган: тўқ ва фаравон яшаётган хонадонга насиб қилади. Абадулабад шундай бўлажак!” — деб меҳнатга даъват қилади.

Зардуштийлик дини ва унинг “Авесто” китобида дунёнинг моддий асоси деб ҳисобланган ер, тупроқ, ҳаво, муқаддаслаштирилади. Ер ва ҳаво шундай эъзозланганки, ҳавони бўғиш, ифлослаштириш, ҳайвонлар ўлиги у ёқда турсин, одамлар жасадини ҳам ерга кўмиш, сувни оқизиш, оловда ёқиш гуноҳи азим ҳисобланган. Марҳумлар ерни, сувда, ҳавони заҳарлаб қўймасликлари учун уларнинг жасадларини махсус сопол идишларда кўмиш расм бўлган.

Зардуштийлик динига амал қилган Ўрта Осиёдаги қабилалар сувга ва оловга сажда қилганлар, қуёшни илоҳий мавжудот даражасига кўтарганлар. Хоразмда, Самарқандда олиб борилган қазималар натижасида Ўрта Осиё халқларининг Қуёш худоси ҳисобланган Митрага, ер, сув, унумдорлик худоси Анахитага сиғинганликларини исботлайдиган буюмлар топилган.

“Авесто”да деҳқончилик билан шуғулланиш ўн минг марта ибодат қилиш ва юзлаб жониворларни қурбонликка сўйишдан афзал ҳисобланган. Унда айтилишича, экин экиш — ердаги ёвузликларга барҳам бериш демакдир. Ғалла ердан униб чиққанда, — дейилади “Авесто”да — девлар

ларзага келади, галла ўриб олинаётганда девлар нола-фа-рёд қилади, галла янчиб ун қилинаётганда, улар қоча бош-лайди, хамир қилинаётганда эса девлар маҳв бўлади. Гал-ланинг мўл-қўл бўлиши, гўё девларнинг лабига қизитил-ган темир босгандай уларни тумгарақай қилади.

Исломгача Ўрта Осиёда буддизмнинг, ҳатто насроний-лик динининг маълум даражада тарқалганига қарамай, диний эътиқод бобида зардуштийлик дини асосий ўрин тутган. Жаҳон динлари кейинги 2-2,5 минг йил ичида қан-чалик такомиллашган, уларнинг маросимлари, урф-одат-лари нечоғли хилма-хиллашган, бойиган бўлмасин, улар барчаси зардуштийлик динининг ворислари ҳисобланади.

Аввал қайд этганимиздек, “Авесто” ва бошқа ёзма ёдгор-ликлар қадимги Ўрта Осиё халқларининг тарихи, ижти-мой-иқтисодий ҳаёти, маданияти, тили, қадриятлари, фалсафий, ахлоқий, диний қарашларини ўрганишда му-ҳим манба бўлиб хизмат қилади. Ёзма ёдгорликлар фақат ўтмишни тушуниш учунгина эмас, балки бизнинг бугунги кунимизнинг, Ўзбекистон Республикаси Давлат мустақил-лиги маънавий масалаларини ҳал этиш, миллий истиқлол мафкурасини ишлаб чиқиш учун ҳам фойдалидир.

Милоддан аввалги 1 мингинчи аср ҳамда эрамининг 1-2 асрларида манихейлик ҳаракати ва таълимоти вужудга келган. Унинг асосчиси **Моний** (216–217) ҳисобланади. Монийлик зардуштийлик ва христианликнинг синтези-дир. Христианликлардан монийлик месианлик ғояларини олган. Мазкур таълимотга кўра, борлиқнинг иккита суб-станция асосини — ёруғлик, яхшилик, руҳ олами ва зул-мат, ёвузлик, материя оламини ташкил қилади. Моний-лик таълимоти ҳукмрон руҳоний зодагонлар таълимоти-дан фарқли ўлароқ, муҳим маънавий қадриятлар — бошланғич адолат, эркинлик, меҳнатга интилиш кабиларни тарғиб қилди.

Ижтимоий-фалсафий фикрларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва намоён бўлиши хусусида юқорида қайд этиб ўтилганларнинг ҳаммаси айрим тадқиқотчиларнинг, фалсафий тафаккур Шарқ халқларида бўлган эмас, фалса-фий таълимот улар учун мутлақо ёт, фалсафа тўла маъно-си билан Фарбда бошланган, деган даъволарнинг пуч ва тарихий ҳақиқатга тамомила зид эканлигини кўрсатиб ва исботлаб турибди.

3. Антик дунё фалсафаси

Фалсафа фанининг тараққиётига Шарқ мутафаккирлари билан бир қаторда Ғарбий Европа олимлари ҳам катта ҳисса қўшганлар.

Шарқ билан Ғарб халқларини боғловчи “Ипак йўли”, марказида жойлашган Ўрта Осиё минтақаси Ҳиндистон, Хитой, Месопотамия, Юнон, Рим давлатлари билан савдо-сотиқ алоқаларини ривожлантириб келган. Шунинг натижасида ўлкамизга бошқа мамлакатларнинг, жумладан Юнонистон халқларининг маданияти ҳам маълум даражада кириб келган ва аксинча, Ўрта Осиёнинг маданияти қадимги юнон халқлари маданиятига ўз таъсирини кўрсатган. Масалан, Александр Македонский, Климент Александрский Ксенофонт, Страбон, Птоломей, Геродот эсдаликлари, асарларида Ўрта Осиё халқларига хос маданият, урф-одағ ва анъаналар, афсоналар келтирилади. Шарқ ва Ғарб мамлакатлари ўртасидаги бундай ўзаро алоқадорликни фалсафа фани соҳасида ҳам кузатишимиз мумкин. Айниқса, Шарқ мутафаккирлари, алломалари томонидан IX–XII асарларда ривожланган бой ва ранг-баранг маданий, илмий, фалсафий мерос Ғарб мамлакатларида XV–XVII асарларда Европа ренессансининг вужудга келишига замин яратиб беради.

Ғарбда фалсафа мустақил фан сифатида эраמידан олдинги VI асрда Юнонистонда ибтидоий жамоа қулдорлик жамияти билан алмашган даврда шаклланади.

Ишлаб чиқарувчи кучлар, савдо, ҳунармандчилик, санъат, физика, математика, астрономия, география, адабиёт, фалсафа ва бошқа фанларнинг ривожланишига замин яратади.

Қадимги Юнонистоннинг дастлабки файласуфлари Ер, Куёш, юлдузлар, ҳайвонлар ва одамнинг келиб чиқишини бир бутун, яхлит тасаввур этишга ҳаракат қилган мутафаккир эдилар. Шунинг учун ҳам уларни физиклар — табиатшунослар (юнонча, *physis* — табиат) деб атаганлар. Улар мифологик ва диний дунёқарашларга қарши кураш олиб бордилар. Маълумки, юнон мифологиясида асосий эътибор дунёнинг келиб чиқишини изоҳлаб беришга қаратилган бўлиб, унда асосий ўринни дунёни ким яратган деган савол эгаллаб келган эди. Юнон файласуфлари эса асосий эътиборни дунё нимадан яратилган деган саволга жавоб беришга қаратганлар.

Қадимги Юнонистонда йирик савдо ва маданият маркази бўлиб келган Милет шаҳрининг вакиллари таниқли мутафаккир **Фалес** (мил. авв. 640–545 йиллар) ҳамма нарса сувдан келиб чиққан ва сувга айланад, деб ҳисобланган бўлса, Анаксимандр (мил. авв. 610–546 йиллар) дунё ноаниқ материя — апейрондан ташкил топган дейди. Нарсалар, унинг фикрига кўра апейрон ҳаракати ҳамда совуқлик ва иссиқлик, намлик ва қуруқлик каби қарама-қаршиликларнинг натижасида пайдо бўлади. Анаксименнинг (мил. авв. 588–525 йиллар) фикрича ҳамма нарса ҳаводан ҳосил бўлган ва ҳавога айланади. Эфес шаҳрининг вакили Гераклит (мил. авв. 544–480 йиллар) оламидаги барча нарса ва ҳодисаларнинг асоси оловдан деб ҳисобланган.

“Дунёни худолар ҳам, одамлар ҳам, ҳеч ким яратмаган, у қонуниятли тарзда алангланадиган ва қонуниятли тарзда учрайдиган абадий барҳаёт олов бўлиб келган, ҳозир ҳам шундай ва бундан кейин ҳам шундай бўлади”, деб таъкидлайди **Гераклит**. Табиат оловдан ҳосил бўлган, доимо ўзгариб, ривожланиб турувчи абадий жараёндир. Оламда мавжуд бўлган барча нарса ва ҳодисалар оловдан пайдо бўлади ва йўқ бўлиб, яна қайта оловга айланади. Оловнинг йўқ бўлиши ҳавонинг туғилишидир, ҳавонинг йўқ бўлиши, сувнинг туғилишидир, сувнинг йўқ бўлиши ҳавонинг туғилишидир, ҳавонинг йўқ бўлиши - оловнинг туғилишидир ва аксинча, деб уқтиради Гераклит.

Гераклит таълимотининг аҳамияти шундаки, у ўзининг дунёнинг моддийлиги ҳақидаги фикрини нарса ва ҳодисаларнинг ўзгариши ва ривожланиши каби қонуний жараён, деб эътироф этишдадир. Мазкур абадий ва энг умумий қонуниятни Гераклит **логос** деб тасвирлайди. Гераклитнинг логос ҳақидаги фикри хитой фалсафасидаги **Дао** гоёсининг янгича тавсифи десак ҳақиқатга хилоф бўлмайди.

Гералит фалсафасининг яна бир муҳим томони воқеалардаги нарса ва ҳодисаларга диалектика нуқтаи-назаридан ёндашувидадир. Унинг фикрича, нарса ва ҳодисалар доимий ўзгаришда, ўзаро алоқадорликда, боғлиқликда, бир-бирига ўтиб туради. Оламда ўзгармайдиган, доимий бўлган бирон-бир нарсани топиш мумкин эмас. “Оқиб турган дарёнинг суви доим янгиланиб туради, шунинг учун бир дарёнинг суви ўзига икки мартаба тушиши мумкин эмас”.

Нарса ва ҳодисаларнинг доимий ўзгариб, ривожланиб туришининг манбаи қарама-қаршиликларнинг бирлиги ва уларнинг ўзаро курашидадир. Гераклитнинг фикрича, қарама-қаршиликлар ўзаро ўрин алмашиб туради, ҳамма нарса мувжуддир ва айнаи замонда мавжуд эмасдир, чунки ҳамма нарса оқиб туради, ҳамма нарса доимо ўзгариб туради, ҳамма нарса доимо пайдо бўлиш ва йўқолиш жараёнидадир. Совуқлик исийди, иссиқлик совийди, намлик қурийди, қуруқлик намланади ва ҳоказо. Шунинг учун ҳар бир мавжуд нарсага маълум томондан ёндошиш зарур. Денгизнинг суви тоза ҳам, ифлос ҳам, балиқларга у тоза ва фойдали, одамларга эса у ифлос ва зарарли.

Гераклит оғ (жон, руҳ) билан материя (тана) бир-бири билан чамбарчас боғланган деб ҳисоблаб, уни оловнинг кўринишидан бири деган эди. Англаш туфайли инсон дунёни билишга қодир. Билиш ҳиссий органларидан бошланиб тафаккур билан яқунланади. Ҳиссий органларнинг ёрдамида биз нарса ва ҳодисаларни бир-биридан ажратиб турадиган томонларини биламиз, уларнинг моҳияти ва тараққиёт қонуниятларини билишга тафаккур орқали эришамиз.

Милет ва Эфес мутафаккирларининг мазкур фикрлари фалсафанинг кейинги ривожланишига катта ижобий таъсир кўрсатади.

{ Самос оролининг вакили **Пифагорнинг** (мил. авв. 580–500 йиллар) фикрича, бугун олам рақамларининг уйғунлигидан ва ўзаро муносабатларидан иборат. У рақамларга жон бағишлаб, турли хоссалар, адолат, ақл, идрок, муваффақият ва ҳоказолар рақамларга тегишли деб ҳисобланган. } Сонлар коинотдаги тартибнинг ифодасидир. Дунёни билиш уни бошқарувчи сонларни билишдир.

Пифагорчилар сонни материядан ажратиб уни илоҳийлаштирган бўлсалар-да, математика фанининг ривожлантиришлари, машҳур Пифагор теоремасининг яратилиши билан фан тараққиётига катта ҳисса қўшдилар.

{Элей файласуфи **Парменид** (мил. авв. VI асрнинг охири V асрнинг боши) диалектик тасаввурга зид келувчи гояларни олға суриб, қўзтолмайдиган умумий ягона борлиқ ҳақиқий мавжудликдир, деб ҳисобланган. } Бу ҳақиқий, мавжудлик, унингча, фикр билан айнийдир. Табиатда ўзга-

риб турадиган, турли-туман кўринишдаги ҳодисалар, Пармениднинг таълимоти бўйича, “ёлгон фикрлар”нинг маҳсулидир, билим эса фақатгина ақл ёрдамида ҳосил қилиниши мумкин.

Зенон (мил. авв. V асрнинг ўрталари) ҳам Парменид сингари “ҳақиқий борлиқ” ҳаракатсиз бўлади ва уни ақл билан билиш мумкин, деб ҳисоблайди.¹

Эрампдан олдинги V асрда пифагорчилар ва элеатларнинг фалсафий қараши кучайган файласуфлар орасида Эмпедокл, Анаксагор, Левкиппларни алоҳида таъкидлаш керак.

Анаксагор (тахминан мил. авв. 500–428 йиллар) Клазомен шаҳри вакили дунёнинг асосини кичик заррачалар — гомеомерийлар ташкил қилади, улар сифат жиҳатидан бир-бирдан фарқ қилиб, доимий ҳаракатда бўлади, деб айтган.

Эмпедокл (тахминан мил. авв. 490–430 йиллар, Сицилия оролидан). У ўзининг “Табиат тўғрисида” номли асаарида воқеликдаги барча нарсаларнинг асосини тўртта унсур, яъни тупроқ, сув, ҳаво, олов ташкил қилади деган гояни олға сурган. Мазкур унсурларнинг бир-бири билан қўшилиши ва ажралишининг сабаби уларнинг ўзаро тортилиш ва итарилишларидадир деб ҳисоблайди.

Левкипп (тахминан мил. авв. 500–440 йиллар) дунёнинг асосини мутлақо бўшлиқ, атом ва сабабият ташкил этади деб ҳисоблаган. Унинг фикрича оламда барча нарса ва сабабий боғлиқликда яшайди. Ҳеч нарса сабабсиз пайдо бўлмайди, ҳамма нарса маълум бир асосга мувофиқ қонуний равишда вужудга келади.

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, Анаксагор, Эмпедокл ва Левкипплар дунёни материалистик нуқтаи-назардан изоҳлаб бериш билан бир қаторда нарса ва ҳодисаларнинг келиб чиқиши ва ривожланишига диалектика нуқтаи-назаридан ёндошганлар.

Қадимги Юнонистоннинг энг машҳур файласуфларидан бири **Демокритдир** (мил. авв. 460–370 йиллар) унинг асосий асари “Буюк диакосмос” бизгача сақланиб қолмаган Демокритнинг нуқтаи-назарича, дунё моддий бўлиб, руҳ, онг материянинг маҳсулидир. У Левкиппнинг қарашларини ривожлантириб, дунёнинг асоси атомлар ва

бўшлиқларидан иборат, нарса ва ҳодисаларнинг ранг-баранглиги атомлар бирикиш усулларининг турли-туманлигидан келиб чиқади, деб ҳисоблайди. Демокрит материя ва ҳаракатнинг ажралмаслиги, ҳаракат, фазонинг ҳам худди материя сингари объектив мавжуд эканлигини тан олиш лозим дейди. Лекин у ҳаракатни атомларнинг бўшлиқдаги оддий ўрин алмашиши деб қарайди. Ҳаракатнинг ўзини эса атомларнинг фазода тўқнашуви натижасида ҳосил бўлади деб ҳисоблайди. Демокрит атомистик ва детерминизм тамойилини ўзининг космогоник назариясига ҳам татбиқ этади. Атомлар ўзларининг фазодаги тартибсиз ҳаракатлари жараёнида бир томондан, ўзаро тўқнашиб, бир-бирини парчалаб боради, иккинчи томондан, бир-бирига қўшилиб, тупроқ, сув, ҳаво, олов ва улардан қуюн шаклида ҳаракатлантирувчи кўп дунёларни вужудга келтиради.

Демокрит табиатдаги ҳамма воқеа, ҳодисаларнинг доимо ўзгариб туришини зарурият ҳисоблаб, табиатдаги тасодифни тан олмас эди. Унинг фикрича, нарса ва ҳодисалар ўртасидаги сабабиятни билмаслик тасодифини тан олишга олиб келади. Сабабий боғланишларни текширишни у фанларнинг асосий вазифаси деб ҳисоблар эди.

Демокрит онг ва руҳ ҳам атомдан иборат деб ҳисоблаган. Демокрит оламни билиш мумкинлигини таъкидлаб, уни қоронғи ва ҳақиқий билимлардан иборат дейди. У билиш жараёнида ҳиссиёт ва тафаккурнинг ролини ҳам кўрсатиб ўтади.

Ҳиссий билиш орқали биз нарсаларнинг (атомларининг қўшилиши туфайли мавжуд бўлган) сифат ва хусусиятларини билсак, ақлий билиш орқали сезгиларимиз билан бевосита сезиб бўлмайдиган ҳодисаларни била оламиз. Ақл ёрдами билан атомлар (нарсалар)нинг моҳияти белгиланади. Демокрит фалсафа тарихида биринчи бўлиб билиш жараёни инъикос жараёни эканлиги ҳақида фикрини айтади. Унинг фикрича, кишиларнинг беш турли сезгилари ва тушунчалар нарсаларнинг образидир.

Демокрит қадимги Юнонистоннинг қомусий олими эди. У фаннинг турли соҳалари: фалсафа, физика, математика, биология, тиббиёт, педагогика, руҳшунослик, филология, этика, санъат, сиёсат, мантиқ, ижтимоий ҳаёт масалаларига доир фикрларни баён этган эди. Демокрит-

нинг меросида инсонни ҳар томонлама камол топтириш, унда инсонпарварлик, ватанпарварлик туйғулари шакллантириш, одоб-ахлоқ, эътиқод, виждон ва бошқа олижаноб инсоний фазилатларни шакллантиришга оид қимматбаҳо фикрлар мавжуддир. Улар ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Қадимги юнон файласуфларининг бир қисми диний таълимотга зид бўлган фикрларни илгари сурган бўлсалар, иккинчиси эса уни қўллаб-қувватлашади.

Кулдорчилик жамияти даври вакили **Афлотун** (мил. авв. 427–347 йиллар) эди. У ўз асарида юнон файласуфларининг, айниқса Гераклит ва Демокрит фикрларини қаттиқ танқид қилади. Афлотун оламда “ғоялар дунёси” бирламчи бўлиб, моддий дунё эса иккиламчи, “ғоя дунёси”нинг маҳсули, соясидир, деб ҳисоблайди. Унингча, “ғоялар дунёси” фазо ва вақтга боғлиқ бўлмайди, абадий ҳаракатсиз ва ўзгармасдир; у “ҳақиқий дунё”дир.

Афлотуннинг билиш назариясига кўра, билиш объекти “ғоялар дунёси”дир, моддий дунё ва ундаги нарса ва ҳодисалар ҳиссий билишнинг манбаидир. Ҳиссий билиш ҳақиқат эмас, чунки у орқали кишилар ғояни эмас, балки моддий буюмларни сезадилар, улар тўғрисидаги тасаввурга эга бўладилар. Моддий буюмларнинг асоси ва моҳияти бўлган “ғоялар дунёси”ни фақат соф тафаккур ёрдамида билиш мумкин.

Афлотун Юнонистондаги кулдорлар аристократияси давлатини энг адолатли ва идеал деб ҳисоблади. У жамиятни уч табақага бўлади. 1. Давлат арбоблари — файласуфлар; 2. Соқчилар (ҳарбийлар); 3. Деҳқонлар ва ҳунармандлар; Унингча давлат файласуф — аристократлар қўлида бўлиши лозим, ҳарбийлар эса аристократия давлатини мустақамлаш учун хизмат қилишлари керак, давлат зўрлик ва зулм мажмуидан иборат бўлиб, кулдор учун зарур шароитни яратишдан иборат.

Ўз навбатида Афлотуннинг ғоя ҳақидаги таълимоти қадимги дунёнинг энг буюк мутафаккири **Арасту** (мил. авв. 384–322 йиллар) томонидан танқид остига олинади. Унинг кўрсатишича, моддий олам абадий ва объектив хусусиятга эга бўлиб, у ҳеч қандай “ғоя”ларга муҳтож эмас. Табиат моддий асосга эга бўлган нарса ва ҳодисалар йиғиндиси-

дан иборат, у ҳар доим ҳаракат ва ўзгаришдадир. Арасту ҳам Демокрит сингари моддий дунёни, табиатни билишнинг предмети ва сезгиларимизнинг объектив манбаи, киши онгидан ташқаридаги моддий олам сезгиларини вужудга келтиради, деб таъкидлайди.

Арасту ўз асарларида ҳамма нарсанинг асосида материя ётади, деб моддий дунёнинг объектив мавжудлигини эътироф этади. Нарсалар материя ва шаклдан пайдо бўлади. Ҳар бир нарса шаклланган материядир ва шакл борлиқнинг моҳиятидир. Материянинг ўзида ривожланишнинг фақат имконияти бор, холос, у шакллантиришга муҳтождир. Шакл туфайлигина материя имкониятдан воқеликка айланади. Ҳақиқий борлиқ унинг фикрича, материя ва шаклнинг бирлигидир. Булар бир-бирига ўтиб туради, шаклсиз материя йўқ. Демак, шакл ва материя тунчалари нисбий ҳаракатга эга.

Арасту фикрича дунёда тўрт хил сабаб бордир: 1. Моддий сабаб ёки материя (масалан, уй бунёд этиш учун зарур бўлган қурилиш материаллари). 2. Шаклий сабаб ёки шакл (уй лойихаси). 3. Вужудга келтирувчи сабаб (уй қурувчининг бинокорлик санъати). 4. Сўнгги сабаб ёки мақсад (битказилган бино).

Арасту қадимги дунёдаги диалектик фикрни энг содда ифодалаган мутафаккирлардан бири эди. Қадимги юнон файласуфларининг ҳаммаси оламнинг умумий манзарасини тўғри изоҳлаб берган содда материалистик ҳамда туғма стихияли диалектик эдилар. Улар орасида Арасту диалектикаси алоҳида ажралиб турар эди.

Арасту табиатни онгли ўзгаришда, ҳаракатда деб қарайди: бунини у материянинг шаклга эга бўлиш жараёни, имкониятини воқеликка айлана бориши деб тушунади. Бироқ унинг таълимотида диалектикага зид фикрлар, қарашлар ҳам мавжуд. Арасту материя пассив, шаклсиз нарса, шакл эса актив бўлиб, нарсани нарса қилувчидир, дейди. Бу унинг идеализмга томон ён бериши эди.

Арасту шаклнинг активлиги ҳақидаги қарашни давом эттириб, ҳамма шаклларнинг шакли - худонинг, дунёвий руҳнинг, “дастлабки турткининг” ижодий ролини таъкидлайди. Бу масалада у Афлотунга яқин эди.

Арастунинг фикрича, моддий дунё билишнинг, сезги-ларининг, тажрибанинг асосидир. Сезгилар бизга айрим аниқ нарсалар ҳақида маълумот берса, ақлимиз эса умумлаштирилган маълумотлар беришга қодир деган эди.

Арасту мантиқ фанининг барча муҳим масалаларини ишлаб чиқди, у мантиқ билиш учун зарур бўлган тафаккур шакллари ва исботлаш тўғрисидаги фандир, - деб ёзди. Фикрлар боғлиқлиги Арастунинг нуқтаи-назарича, мавжуд объектив олам ҳодисалари боғланишларининг иний-косидир.

Арасту категориялар, тушунчалар, мулоҳаза ва хулосалар тўғрисидаги таълимотларни кашф этади. Фалсафа тарихида биринчи бўлиб категориялар тизимини ишлаб берди. Шунинг билан бирга у категорияларнинг бир-бири билан алоқадорлигини, бир-бирига ўтишини исботлаб берди.

Арасту қадимги юнон файласуфлари орасидаги энг етуқ олим сифатида жамиятга оид масалалар ҳақида ҳам ажойиб фикрлар билдирган.

Қадимги Юнонистоннинг машҳур файласуфи **Эпикур** (мил. авв. 341–270 йиллар) Демокритнинг атомистик назариясини ривожлантиради.

Демокрит атомларнинг асосан шакл ва миқдор жиҳатдан фарқини таъқидлаган бўлса, Эпикур эса уларнинг ҳажми ва оғирлиги жиҳатдан фарқини таъқидлайди ва атомистик материализмининг яна бир қадам олға суради. Эпикур таълим берадики атомалар доим бўлиқда ҳаракат қилади, ҳаракат эса мангудир. Атомлар оғир бўлганидан ҳамма вақт пастга томон тўғри ҳаракат қилади. Бундан ташқари улар ўзаро тўқнашув оқибатида тўғри йўлдан чекиниб, ён томонга ҳам ҳаракат қилиши мумкин.

Эпикур олам чексиз, сон-саноқсиз бўлиб, баъзилари биз яшаётган дунёга ўхшамайди деган эди. У диннинг ашаддий душмани бўлиб, худо ҳақидаги турли фикрларни пуч деб ҳисоблаган.

Қадимги юнон сиёсий мустақилликни қўлдан бергач, фалсафанинг ривожланиш жараёни Римга ўтади. Римдаги илғор файласуфлардан **Лукреций Кар** (мил. авв. 99–55 йиллар) Демокрит ва Эпикурнинг атомистик назариясини қўллаб-қувватлайди ва кўп жиҳатдан уни тўлдиради.

Лукрецийнинг фикрича, ҳамма нарса абадий мавжуд бўлган материядан пайдо булади. Материя бўшлиқда ҳаракат қилувчи атомлардир. У бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиб туради. Лукреций материянинг сақланиш қонуни ҳақида фараз қилган эди. Материянинг миқдори ўзгармайди, у ҳамма вақт бир хилдир. Ҳеч нимадан ҳеч нима пайдо бўла олмайди.

Лукреций онг ва сезгини моддий ҳисоблаб, жон майда ҳаракатчан атомлардан иборат, жон ташқи таъсирни қабул қилиб, киши танасига таъсир ўтказади, жон билан тана доим биргадир дейди. Жон, руҳ киши танаси билан бирга ўлиб, йўқ бўлиб кетади. У Афлотуннинг “ўлмас жон” ҳақидаги таълимотини рад этади.

Лукреций диний ғояларнинг асосини табиат қонуниятларини билмаганликда деб ҳисоблаб, табиат абадий, ўз қонуниятлари билан ривожланади. Худо ҳақидаги гаплар уйдирмадан бўла нарса эмас деган эди.

Лукреций таълимотига зид келувчи ғояларни танқид қилиб **Плотин** (мил. авв. 270–204) Римда ўзининг фалсафий мактабини яратади. Плотин бутун борлиқнинг асоси ва манбаи деб ягона илоҳий куч — Худони ҳисоблайди, қолган нарсалар шу илоҳий кучнинг бирин-кетин оқишининг (эманациясининг) натижасидир. Плотиннинг фикрича, Қуёш ўзидан нур чиқаргани каби илоҳий куч (Худо) ҳам ўзидан коинотнинг бутун борлигини чиқариб юборади, бунга руҳ ҳам, материя ҳам киради. Инсон жон ва тана бирлигидан иборат. Инсон ҳаётининг олий мақсади — ўз жонининг илоҳий куч (Худо) билан қўшилишига эришувидир. Киши бунга экстаз ҳолатида эришади, бу ҳолатда кишининг жони, руҳи ҳиссий дунёдан ва танадан халос бўлади.

Қадимги юнон файласуфларининг хилма-хил фикрлари Ғарбий Европа ва Шарқ мамлакатларининг маънавий ҳаётига ўз таъсирини ўтказган. Масалан, Арасту фалсафаси Форобий учун катта маънавий озуқ, неоплатонизм ислом динидаги тасаввуф (сўфизм) учун манбалардан бири бўлган.

Такрорлаш учун саволлар

1. Шарқнинг энг қадимий мамлакатларидан бири-Вавилонияда дастлабки фалсафий фикрларнинг пайдо бўлиши ҳақида сўзланг.

2. Қадимги Мисрдаги фалсафий ғоялар ҳақида нималар дея оласиз?

3. Ҳиндистондаги дастлабки фалсафий фикрлар, локаята ва чарвака фалсафасидаги асосий ғоялар нималардан иборат?

4. Эрамиздан олдинги IX–VII асрларда Хитойдаги фалсафий таълимотлар, даосизм, конфуцийчилик ҳақида фикр-мулоҳазаларингизни баён этинг.

5. Минтақамиздаги дастлабки фалсафий фикрларнинг мифлар, ривоятлар, Тўмарис ва Широқ ҳақидаги дostonларда ифодаланиши ҳақида сўзланг.

6. Зардуштийлик фалсафаси, “Авесто” китобида илгари сурилган ғоялар нималардан иборат? Уларнинг тарихий аҳамияти ҳақида нималар дея оласиз?

7. Фалсафанинг фан сифатида милоддан олдинги VI асрда Юнонистонда шаклланиши ва унда дунёнинг асоси нималардан иборатлиги ҳақида сўзланг.

8. Демокрит, Афлотун, Арасту фалсафий қарашлари ҳақида баён этинг.

Таянч тушунчалар

Веда — қадимги ҳинд халқининг муқаддас китоби

Чарвака — ҳиндча сўз бўлиб оламнинг асосини тўрт ун — сур (тупроқ, сув, ҳаво ва олов)дан иборат деб қаровчи қадимги фалсафий таълимот

Дао — хитой фалсафида “йўл” тараққиёт маъносида ишлатиладиган тушунча.

Конфуцийчилик — қадимги Хитойда кенг тарқалган таълимот

Авесто — Зардуштийлик динининг қонун-қоидалари баён этилган китоб

Логос — юнонча — фикр, ақл, сўз

Диалектика — юнонча баҳс юритиш, муҳокама килиш усули

4-мавзу: ЎРТА ОСИЁДА ФАЛСАФИЙ ФИКРЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

(4-9 маърузалар)

РЕЖА

1. Ўрта Осиёда ўрта аср давридаги фалсафий таълимотлар
2. Тасаввуф фалсафаси
3. XVI–XX асрларда Ўзбекистон ҳудудидаги ижтимоий-фалсафий фикрлар
4. Ватанимиз ҳозирги даври фалсафаси

АДАБИЁТЛАР

- И.А.Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1993 йил (84-85 б.)
- Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри (186 б.)
- Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. Т.1. (Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар). Т., “Фан”, 1968 йил
- Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. Т.1. Т., “Мерос”, 1992 йил (11-26 б.)
- Темур тузуклари. Тошкент, “Мерос”, 1991 йил
- Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. Тошкент, 1991 йил
- Алишер Навоий. Маҷолис ун-наоис. Тошкент, 1996 йил
- Бобур Заҳириддин Мухаммад. Бобурнома. Тошкент, 1996 йил
- Буюк сиймолар, алломалар. Т. 1, 2. Тошкент, 1995–1996 йиллар
- Ҳайруллаев М. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккирлари. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1991 йил

1. Ўрта Осиёда ўрта асрлардаги фалсафий таълимотлар

V–VI асрларга келиб хукмрон руҳонийларга, зардуштийликка қарши қаратилган Маздак (770–529) бошлаб берган Маздак таълимоти шаклланди. Эронда кенг тарқалган Маздакийлик таълимотига биноан, оламда бўладиган жараёнлар онгли ва бирор мақсадни кўзлаб ҳаракат қилувчи эзгулик, ёруғлик манбаи билан кўр-кўрона ва тасодифий ҳаракатланувчи қоронғилик (жоҳиллик) манбаи ўртасидаги курашдан иборат. Бу кураш “яхшилик”нинг устидан муқаррар ғалабаси билан тугалланади. Маздакизм деҳқонлар, уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя этиб, тенглик, адолат ўрнатишга хизмат қилди.

Тарихдан маълумки, VI–VII асрларда шимолда Турк хоқонлиги вужудга келиб, у Эрондаги сосонийлар билан узоқ кураш олиб борди ва Ўрта Осиё халқларини ўзига қаратди.

Бу ерда қадимги турк тили тарқала бошлади. VIII асрга келиб минтақамизни араблар истило қиладилар ва улар ўзлари билан Ислом динини олиб келадилар ва босиб олган халқлар орасида турли йўллар билан уни тарқата бошладилар. Араб босқинчилигига қарши Абу Муслим, Муқанна, Ҳамза ас Хориж, Рафи ибн Лейлар бошчилигида қатор халқ кўзғолонлари бўлиб ўтди. IX асрнинг охирига келиб Ўрта Осиё мустақилликка эришди ва бу ерда сомонийлар хукмронлиги шаклланди. Сўнг бу ҳудудда Хоразмшоҳлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар, Қорахонийлар давлатлари фаоллик кўрсатади. Бухоро, Самарқанд, Марв, Кўхна Урганч, Хива каби шаҳарлар ўз даврининг маданият марказлари сифатида дунёга танилди.

IX–XV асрларда Шарқ мамлакатлари, биринчи навбатда, Ўрта Осиё халқларининг маданий-маънавий тараққи-

ётида, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий, диний, фалсафий таълимотлар ривожланишида кескин ўзгариш, туб бурилиш даври бўлади. Ўрта Осиёнинг жаҳон маданияти тараққиётининг йирик ва марказий ўчоқларидан бирига айланиши худди шу даврга тўғри келади.]

Ана шу даврларда Ўрта Осиё халқлари сафидан ўзининг ақл-идроки ва тафаккури, қомусийлиги билан инсониятни лол қолдирган фан ва маданиятнинг сўнмас юлдузлари, жаҳонга машҳур бўлган математик, астроном, химик, минеролог ва тиббиётчилар, шоир, ёзувчи ва санъатшунослар, файласуф ва тарихчилар, сўз санъатининг тожи ҳисобланган адабиётчи олимлар, саф-саф бўлиб етишдилар.

↳ Буюк тафаккур эгаларининг бутун бир авлоди етишиб чиққан, олам узра доврў таратган, жаҳонни илм, маърифат ва маънавият нури билан ёритган давр, адолат талаби бўйича, Шарқ тарихида олтин аср ёки **Уйғониш даври** деб аталади.] Донишманд боболаримизнинг илмий-фалсафий таълимотлари-умумбашарий аҳамиятга эга бўлган таълимотлардир. Шу нарса эътиборга сазоворки, Шарқ мутафаккирлари ўз даври долзарб ҳаётининг марказида бўлдилар, халқ ва Ватан манфаатини ҳимоя қилдилар. Бу уларнинг ҳақиқий баркамол инсон, оташин ватанпарвар, халқпарвар ва буюк аллома эканликларининг белгиси ва бош сабабидир. Ушбу буюк зотлар, қомусий ақл эгалари яшаган ва ижод қилган даврлардан бошлаб Шарқ, хусусан Ўрта Осиёда илм-фан ва маданият, фалсафа янада ривожлана бошлади. Бу ривожланиш, тўхтовсиз такомиллашиб бориши бир неча юз йилларни ўз ичига қамраб олди.

↳ Ўрта Осиёнинг жаҳонга машҳур олимларидан бири **Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий** бўлиб, у тахминан 783 йилда Хоразмда туғилган ва IX асрнинг иккинчи ярмида, аниқроғи 850 йилда Боғдодда вафот этган. Хоразмий илмий-ижодий фаолиятининг жуда катта даври араб халифалигининг пойтахти Боғдод шаҳри билан узвий боғлиқдир. Хоразмий халифа Маъмун раҳнамолигида ислом Шарқининг Фанлар академияси — “Байтул-ҳикма” (“Донишмандлар уйи”)да ишлади. Бу илм даргоҳида у жуда кўплаб астрономик кузатишлар олиб борди, математик ва астрономларнинг катта бир илмий жамоасига устозлик қилди ҳамда

ўзининг кўпгина шоҳ асарларини ёзди. Хоразмийнинг Бағдодда яшаб ижод этган замондошлари орасида Аҳмад Фарғоний, Аҳмад ибн Абдуллоҳ Марвазий каби алломалар, Ўрта Осиёлик олимлар ўрта аср илм-фан ривожига ва ижтимоий — фалсафий фикр тараққиётига катта ҳисса қўшган эдилар. “Байтул — ҳикма”да хизмат қилган ушбу йирик олимлар қадимда ҳисоблаб чиқилган Ер айланаси узунлигини текшириш мақсадида Ер меридиани бир градусининг узунлигини ўлчашган. Барча тадқиқотларни ўтказишда Хоразмий бевосита иштирок этган.

Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмийнинг кўп қиррали илмий қизиқишлари математика, назарий ва амалий астрономия, география, тарих ва бошқа кўплаб фанларга оиддир. Унинг номини тарихда абадий қолдирган асарларидан бири — “Ал-жабр вал-муқобала”дир. Бу эса Ғарб ва Шарқ олимларига алгебра фани бўйича дастури амал бўлиб хизмат қилади. “Алгоритм” ва “Алгебра” деган атамалар ал-Хоразмий номи билан боғлиқдир.

Алломанинг алгебра, арифметика, математика, геометрияга оид асарлари асрлар давомида авлодлар қўлида меросни тақсимлашда, васиятномалар тузишда, мол-мулкни бўлиб олишда, суд ишлари, савдо-соғиқ муаммоларида, шунингдек, ерларни ўлчашда, каналлар қозишда, бино қуришда катта хизмат қилади.

Хоразмий айтиб ўтилган асарларидан ташқари “Китоб сурат ал арз” (“Ер сурати”) деган рисола ҳам ёзади. Асарда у Птолемейнинг “География” номли китобини бутунлай қайта иглаб чиқди, шарқ мамлакатлари ва халқлари тўғрисида кўпгина қимматли маълумотлар берди. Унда мамлакатлар, шаҳарлар, уларнинг номлари кўрсатилган ва бир неча изоҳлар берилган, хариталар мавжуд. Бу китобда Орол денгизининг тасвири ҳам берилган. Асарда бундан ташқари 637 та муҳим жойлар, 209 та тоғнинг географик тафсилоти, денгизлар ва океанлар ҳавзасининг шакли, уларда жойлашган оролларнинг муҳим координаталари баён этилган. Олимнинг бу китоби Шарқ мамлакатларида география фани ривожланишига катта ҳисса қўшди.

“Астрономик жадваллар”, “Кўёш соати тўғрисида рисола”, “Ҳинд китоби ҳақида рисола”, “Устурлаб қуриш ҳақида китоб”, “Зиж” (“Астрономик жадвал”), “Мусиқа

бўйича рисола”, “Тарих бўйича рисола” ва бошқа кўплаб нодир асарлар ҳам Мусо Хоразмий қаламига мансубдир. Ана шу асарлар номининг ўзиёқ Хоразмийнинг илмий тафаккури бениҳоя кенглиги, қомусий аллома эканлигини, нафақат ўз даврининг, балки ҳамма замонларнинг энг буюк математик ва табиатшунос олими эканлигини кўрсатади.

Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий илм-фан ва маданият оламида нафақат буюк математик ва табиатшунос олим, балки машҳур файласуф сифатида ҳам маълум.

Хоразмий махсус фалсафий асар ёзган бўлмаса-да, лекин унинг математика, геометрия, астрономия, география, тарих ва мусиқа илмига оид барча китобларида илгари сурилган, илмий исботланган фалсафий фикр-мулоҳазалар, назария ва таълимотлар сон-саноксиздир. Унинг математика ва бошқа табиатшунослик фанлари илмий ютуқларига асосланиб ёзишича, табиий қонуний жараёнлар Оллоҳ томонидан тинимсиз ўсиш, ўзгариш ва ривожланишдадир. Унда нималар янгидан пайдо бўлади, маълум вақт мобайнида яшайди, кейинчалик бориб эса у ҳам эскира бошлайди ва пировард-оқибатда ўз ўрнини бошқа нарсага қонуний равишда бўшатиб беради. Эски нарса ўрнини янги, ўлаётган нарса ўрнини ўсаётган нарса эгаллаши, Хоразмий фалсафий таълимотида қайд этилишича, табиий-қонуний жараёндир. Бу жараён чексиз-чегарасиздир.

Хоразмий дунёдаги ҳар бир нарса ва ҳодиса моҳиятида бир-бирини инкор этибгина қолмай айни пайтда бир-бирини ўзаро тақозо этадиган, бир-бирисиз яшай олмайдиган икки қутб, икки қарама-қарши томон мавжуддир, тараққиёт улар ўртасидаги ана шу бирлик ва кураш асосида амалга ошади, деб кўрсатади ва ўзининг бу фалсафий таълимотини математика фани далиллари асосида илмий исботлайди.

Хоразмийнинг фикрича, дунё тўрт унсур-тупроқ, сув, ҳаво, оловдан ташкил топган. Дунёдаги барча нарса ва ҳодисалар ана шу унсурларнинг бирикиши, ўзаро таъсири остида ҳосил бўлади ва яшайди.

Хоразмий чуқур илмий далиллар асосида мазмун билан шаклни, сабаб билан оқибатни, имконият билан во-

қеликни, миқдор билан сифатни, жамият билан табиатни ажратиб бўлмаслигини, улар ўзаро алоқадорлигини исботлаган эди.

Муҳаммад Мусо Хоразмийнинг билиш масаласига оид фикрлари ҳам муҳим аҳамиятга эга. У оламни инсон сезгиси ва билимининг манбаи деб билади. Унинг айтишича, оламдаги нарса ва ҳодисалар моҳиятини билиш ниҳоятда мураккаб, зиддиятли жараёнدير. Лекин инсон бу масалада ҳам битмас-туганмас имкониятларга эгадир. Инсон ўзининг тиришқоқлиги, меҳнати ва амалий фаолияти, Оллоҳ ато этган ақл-идрок, қобилият ва истеъдод билан, дунёни аста-секин била боради — дейди Хоразмий.

Хоразмий ҳиссий ва ақлий билишнинг ўзига хос хусусиятларини, моҳиятини, ўзаро алоқадорлигини алоҳида таъкидлайди. Унинг айтишича, ақлий билиш ҳиссий билишсиз вужудга келмайди. Ҳиссий билиш борлиқнинг ташқи томонлари ҳақида билим бериш манбаидир. Ақлий билиш ёрдамида эса инсон нарса ва ҳодисаларнинг мураккаб ички тузилишини, моҳиятини, қонуниятини билиб олади. Ақлий билиш инсон билиш ривожининг юқори босқичидир. Бунда биз Хоразмийнинг ақлий билиш масалаларига алоҳида эътибор берганлигини кўриб турибмиз. Билишда инсон ақли ва амалиётининг аҳамиятини кўрсатганлиги буюк ватандошимизнинг ажойиб хизматларидан бўлиб ҳисобланади.

Мусо ал-Хоразмий дунёқарашида ижтимоий-фалсафий масалалар, хусусан, жамият ва унинг истиқболи ҳақидаги фикр-мулоҳазалари алоҳида ўрин эгаллайди. Жамият тараққиётида илм-фан ва маданиятнинг, одоб-ахлоқнинг, ислом дини, шариат қонунларининг катта ўрин тутиши ҳақида аллома томонидан баён этилган фикрлар ҳозирги давр учун муҳим аҳамият касб этади. Одамларнинг ақл-идроки, имон-эътиқодини мустаҳкамлаш, руҳан поклаш ва кишилар ўртасидаги инсоний муносабатларни мустаҳкамлашда фан ва маданиятнинг, диний қадриятларнинг муҳимлиги хусусидаги фикрлари таҳсинга сазовордир.

Буюк ватандошимиз Муҳаммад Мусо Хоразмийнинг нодир асарлари, яратган таълимоти, ижтимоий-фалсафий қарашлари ҳозирги авлод учун битмас-туганмас хазина, мустақиллигимиз учун хизмат қиладиган бебаҳо маъна-

вий бойликдир. Жаҳон илм аҳлининг 1983 йили Муҳаммад Мусо Хоразмийнинг 1200 йиллигини зўр тантана билан нишонлаганлиги буюк ватандошимизга кўрсатилган чексиз ҳурмат ва эҳтиромдир.

Абу Наср Форобий (870—950) нафақат Ўрта Осиё ва Шарқнинг, балки бутун дунёнинг асрлар оша эътироф этилган ва бениҳоя катта ҳурматига сазовор бўлиб келаётган буюк мутафаккири, қомусий олими, машҳур файласуфларидан саналади.

Ўрта аср фан ва маданиятига бебаҳо ҳисса қўшган, Шарқ Уйғониш даврининг донишманди ҳисобланган Форобий милодий 870 йилда Арис дарёси Сирдарёга қуйиладиган Фороб деган жойда туғилган. У дастлабки билимни Форобда олган. Унинг илм-фанга бўлган кучли қизиқиши ва интилишига ўзи туғилиб ўсган юртда олган билим кифоя қилмаган. Тошкентда, Самарқанд ва Бухорода, Ўрта Осиёнинг бошқа ўлкаларида олган таҳсили унинг илм-маърифатга бўлган ташналигини қондира олмаган. Илмга жуда катта ҳаётий эҳтиёж сезган Форобий жаҳон илм марказларидан бири — Боғдодда кўним топган. Бу ерда у тинмай ўқиб-ўрганади, араб тили ва адабиётини мукамал билиб олади. Кейинчалик Форобий Шом, Мис ўлкаларига бориб, ўз устида тинмай ишлаб, мударрислик қилиб йирик файласуф сифатида танилади, шоғирдлар орттиради.

Форобий йирик файласуф, тилшунос, мантиқшунос, риёзатчигина эмас, шу билан бирга жамиятшунос, филолог, тиббиётчи, руҳшунос, мусиқа илмининг назариётчиси ва амалиётчиси ҳамдир. Форобий “Фалсафани ўрганишда нималарни билиш керак”, “Фалсафий саволлар ва уларга жавоблар”, “Логикага кириш”, “Шеър санъати”, “Шоирларнинг шеър ёзиш санъати қонунлари ҳақида”, “Илмларнинг келиб чиқиши тўғрисида”, “Мусиқа ҳақида сўз”, “Оҳанглар таснифи ҳақида китоб”, “Масалалар булоғи”, “Ақл тўғрисида”, “Инсон аъзолари ҳақида рисола”, “Фозил одамлар шаҳри”, “Давлат ҳақида” каби ва бошқа 160 дан ортиқ хилма-хил қимматли асарлар ёзди.

Форобий шуғулланган ҳар бир соҳа, у ёзган ҳар бир асар ўрта аср, янги давр ва ҳозирги замон олимлари таҳсини ва эътиборига сазовор бўлган. Форобий ёзган асарлар ўрта аср илмининг қарийб барча соҳаларини ўз ичига

қамраб олган. Унинг асарларини шунинг учун ҳам ўз даврининг кўзгуси, қомуси дейиш мумкин.

Форобий қадимги юнон мутафаккирлари ва табиатшунослари йирик асарларининг умумий мазмуни ва йўналишини илмий таҳлил қилиб махсус асарлар яратди. Арастунинг “Метафизика”, “Риторика”, “Поэтика”, “Категориялар”, “Аналитика”, “Этика” ва бошқа кўплаб асарларни изоҳлаб берган.

Форобий ўрта аср фалсафаси ривожига катта ҳисса қўшди, биринчи бўлиб ўз давридаги илмларни тасниф қилди, яъни турларга бўлди. Ўзининг она тили-турк тилидан ташқари форс, юнон, сурия, араб ва яна бир неча тилларни мукамал билган. Шарқнинг машҳур тарихчи олими Ибн Халликон (1211–1282) фикрича тил билишда ҳеч ким Форобий эришган даражага эришолмаган. Унинг сўзи билан айтсак, Форобий етмишдан ортиқ тил билган.

Форобий ўз билими, маърифати, фикр доирасининг кенглиги, қомусийлиги, жаҳон фани тараққиётига қўшган бебаҳо ҳиссаси билан шу даражада катта шуҳратга эришдики, оқибатда уни ҳаётлигиданоқ Арастудан кейинги йирик мутафаккир, “Ал-Муаллим ас-Соний” — “Иккинчи муаллим”, “Шарқ Арастуси” номлари билан улуғланган.

Уйғониш даврининг машҳур файласуфи Форобий худони “биринчи сабаб”, “биринчи моҳият” деб изоҳлайди. Форобий барча мавжудотни, оламни, биринчи сабаб — худодан келтириб чиқаради. Унинг таъкидлашича, дунёнинг моддий асоси тупроқ, сув, ҳаво, олов ва осмондан иборат бўлиб, Форобий таълимотича, осмон жисмлари ҳам, ердаги жисмлар ҳам ана шу унсурларнинг бирикувидан вужудга келади. Форобий, ҳамма нарсанинг умумий жинси оламдир, оламдан ташқари ҳеч нима йўқдир, дейди.

Форобий оламдаги ҳар бир нарса материя ва шаклдан иборатлигига, материя ва шакл бири иккинчисига сабаб бўлиши мумкин эмаслиги, аксинча, ҳар иккалови ўзаро бирликда мавжудлиги хусусида ҳам ўз фикрини баён этади.

Алломанинг уқтиришича, ҳаракат материянинг объектив хусусияти, моддий оламдаги зиддият эса, ҳаракатнинг манбаидир, оламдаги нарса ва ҳодисалар тўхтовсиз ҳаракат ва ўзгаришда, ҳаракат, ўсиш-ўзгаришининг сабаби эса

бошланғич моддий унсурларнинг турлича қўшилишида-
дир.

Форобийнинг билиш ҳақидаги фикрлари ҳам эътибор-
га лойиқ. Билиш масаласига у инсон моҳиятини тушунти-
риб беришнинг таркиби сифатида қарайди. У инсон та-
раққиётининг маҳсули бўлиб ҳайвонот оламидан фарқ
қилади, инсон — билиш субъектив, табиат эса унинг объек-
ти деб билади. Объект субъектга қадар мавжуд бўлади.
Сезилувчи нарса сезгиларга қадар мавжуд бўлгани каби
билинувчи нарса билишга қадар мавжуддир, дейди. “Илм
ва санъатнинг фазилатлари” рисоласида табиатни билиш-
нинг чексизлигини, билишнинг билмасликдан билишга,
сабабият билишдан оқибатни билишга қараб боришини
таъкидлайди.

Форобий билишда икки босқични — ҳиссий ва ақлий
билишни фарқлайди: ҳиссий билишни борлиқнинг ташқи
хоссалари ҳақида билим бериш манбаи деб қарайди. Шу
билан бирга у ақлий билиш ҳиссий билишсиз вужудга кела
олмаслигини уқтиради.

Инсон ўзини қуршаб турган моддий оламни, материя-
ни сезги аъзолари, ақл-идроки орқали била боради.

Форобий асарларида, инсоннинг билиш, руҳий қоби-
лиятларини мия бошқаради, юрак эса барча аъзоларни ҳаёт
учун зарур бўлган қон билан таъминлайди, бу қувватлар-
дан бирортаси ҳам материядан ажралган ҳолда яшай ол-
майди, деган ғоя илгари сурилган.

Форобий ижтимоий ҳаёт, жамият масаласида ҳам му-
ҳим фалсафий фикрларни ўртага ташлаган. У ўзининг
“Фозил одамлар шаҳри” китобида ҳар бир инсон ўз таби-
ати билан шундай тузилганки, у яшаш ва олий даражада-
ги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўла-
ди, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга киритолмайди,
уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғи-
лади, дейди. Бундай жамоа аъзоларининг фаолияти бир
бутун ҳолда уларнинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эри-
шув учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради.

Форобий инсонларни ўзаро ҳамкорликка чақиради,
дунёда ягона бир бутун инсон жамоасини тузиш ҳақида
орзу қилади. “Бахт-саодатга эришув ҳақида” рисоласида
камолотга бир кишининг ёлғиз ўзи (бировнинг ёки кўпчи-

ликнинг ёрдамисиз) эришуви мумкин эмас. “Ҳар бир инсон ўз табиати билан шундай тузилганки — дейди Форобий, — у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, уларга эришиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади... Шу сабабли яшаш учун зарур бўлган, кишиларни бир-бирига етказиб берувчи ва ўзаро ёрдамлашувчи кўп кишиларнинг бирлашуви орқалигина одам ўз табиати бўйича интилган етукликка эришуви мумкин. Бундай жамоа аъзоларининг фаолияти бир бутун ҳолда уларнинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эришув учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради”¹.

Форобий давлатни ҳар томонлама етук, ўзида энг яхши инсоний фазилатларни жо қилган кишилар ёрдамида идора этиш зарурлигини қайд этади. Шунингдек, у ҳар томонлама етук аҳолини илм-маърифатга олиб борувчи идеал жамоа ҳақидаги ҳаёлотини олға суради. “Фозил одамлар шаҳри” китобида Форобий давлатни бошқарувчи Оллоҳдан бошқа ҳеч кимга бўйсунмаслиги керак, у табиатан ўн иккита хислат-фазилатни ўзида бирлаштирган бўлиши зарур, дейди ва уларни бирма-бир санаб кўрсатади.

Форобийнинг “Фозил одамлар шаҳри” китобидан келтирилган юқоридаги доно фикрлар ҳозирги мустақиллик шароитида яшаб фаолият кўрсатаётган шаҳар, туман, вилоят раҳбарларига, олимларига, зиёлиларига, қаттаю-кичик барча кишига бевосита таалуқдир. Форобийнинг илмий-фалсафий таълимоти инсониятнинг мислсиз маънавий бойлиги ва маданий-маънавий камолоти йўлидаги дастури — амалидир.

Инсоният **Абу Али ибн Сино** (980–1037)ни жаҳон фани ёки маданиятининг юқори чўққиси, Уйғониш даври маданиятининг йирик арбобларидан бири сифатида билади ва эъзозлайди.

Буюк аллома бор-йўғи эллик етти йил умр кўрди, бу умрдан ўн саккиз йили илм таҳсилига сарф бўлди. Умрининг кўп вақти зиндонда, талон-тарож бўлиш ва ўлим хавфи остида ўтди. Аммо шу йиллар давомида бениҳоя кўп

¹ Абу Наер Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Тошкент, 1993, 186-бет.

илмий ишлар ёзди. Ибн Сино тўрт юздан ортиқ асарлар ёзди. Унинг ёзган асарлари илм-фаннинг барча соҳаларига таалуқлидир. Шундан 242 таси бизга етиб келган. Аллома асарларидан 80 таси фалсафа, илоҳиёт, тасаввуфга, 43 таси табобат, 19 таси мантиқ, 26 таси эса руҳшуносликка бағишланган.

Ибн Сино ўз асарлари билан Ўрта Осиё халқлари маданиятини дунё маданиятининг олдинги қаторига олиб чиқди. Шунинг учун ҳам уни “Шайхур-раиси” — “Олимлар бошлиғи” деб аталиши бежиз эмас. Олимнинг асосий фалсафий асари “Китоб ат шифо” (“Даволаш китоби”), “Донишнома”, “Нажот,” “Китоб ул инсоф” (“Адолат китоби”), “Китоб ал-қонун фит тиб”, (“Тиб қонунлари” китоби)дан иборат.

Ибн Синонинг “Донишнома” номли фалсафий китоби беш хил илми — мантиқ, тиббиёт, илми ҳайъат (астрономия), мусиқа, илоҳиётни ўз ичига олади.

Ибн Сино ўтмишдошлари ва замондошлари сингари худони эътироф этади, уни борлиқнинг биринчи сабаби ва манбаи деб тушунади.

Ибн Синонинг айтишича, фалсафа борлиқ ҳақидаги фандир. Борлиқ эса абадийдир, у шаклини ўзгартириш, бир кўринишдан иккинчи кўринишга ўтиши мумкин, лекин унинг ўзи, материя йўқолмайди. Материя доимо вужудга келиши мумкин бўлган нарсалардан олдин мавжуд бўлиб, бу нарсалар уларни ташкил этувчи материяга муҳтождир деб кўрсади.

Ибн Сино жисмлар тўрт унсурдан ташкил топган, дейди. Бу тўрт унсур — ҳаво, сув, олов, тупроқ — ўзаро боғлиқ, бир-бирига таъсир этади. Шундан у ёки бу нарса пайдо бўлади ёки йўқолади. Лекин уларнинг асоси — тўрт унсур ўзгармайди, йўқолиб кетмайди.

Ибн Сино тўрт унсурдан иккитаси енгил ва иккитаси оғир, дейди. Енгиллари олов ва ҳаводан иборат бўлса, оғирлари сув ва ер — тупроқдир. Ер оддий жисм бўлиб, унинг табиий ўрни ҳамма жисмларнинг ўртасидир. Ернинг табиати совуқ ва қуруқдир. Сув оддий бир жисм бўлиб, табиий ўрни билан, ер ва ҳаво ўз табиий ўринларида, бўлганларида ерни ўрайди ва ҳавога ўралиб туради. Сув совуқ ва ҳўлдир. Сув ташқи таъсирлар туфайли зарраланиб тарқа-

лиши, бирикиши, турли шаклларга кира олиши мумкин. Оддий бир жисм бўлган ҳаво, — олимнинг таъкидлашича, — табиатга кўра иссиқ ва ҳўлдир. Унинг ўрни сувнинг усти, оловнинг тагидир.

Ибн Сино ҳамма нарсанинг моҳиятини материя ташкил этади, материя турли-туман шаклларда намоён бўлади, деган фалсафий қарашни ривожлантиради. Жисм материясиз бўлмаганидек, материя ҳам шаклсиз бўлмайди. Демак, жисм ва унинг шакли бир-биридан ажралмас бўлганидек, материя ва шакл ҳам ўзаро ажралмасдир. Материя ҳаракат, фазо, замон билан боғлиқдир.

“Ҳар бир нарсани билиш, — дейди аллома, — у нарсаларнинг сабаблари бўлса, шу сабабларни билиш орқали ҳосил бўлади ва тугалланади. Шунинг учун тиббиётда соғлиқ ва касалликнинг сабабларини билиш керак бўлади. Соғлиқ, касаллик ва уларнинг сабаблари гоҳо очиқ, гоҳо махфий бўлиб, унга ҳис билан эмас, балки белгиларга асосланиб фикр юритиш билан етишилади”¹.

Ибн Сино инсон билимлари оламни билиш асосида пайдо бўлади ва ривожланади, дейди. Шу билан бирга у ҳиссий билиш инсон билими ривожланишининг дастлабки босқичи бўлиб унда нарсаларнинг сиртқи, ташқи томонлари аниқлашини таъкидлаганди. Нарсаларнинг ички томонларини, моҳиятини билиб олишда инсон ақли ва тафаккурига алоҳида аҳамият берди. Унинг таълимотича, ақл-фаол ижодий куч ва билиш қуролидир. У, ақл икки турлидир — ўзи билан биринчи сабаб орасида ҳеч қандай восита бўлмаган ақл ва ўзи билан биринчи сабаб орасида бирор восита бўлган ақл, деб ёзган эди.

Абу Али ибн Сино инсон ақлининг ҳар томонлама ривожланишига, табиат сирлари ва ҳақиқатни билиш мумкинлигига қаттиқ ишонган эди. Шунинг учун ҳам олим одамларни бир-бири билан дўст-иноқ бўлиб яшашга чақиради. Одамлар софдил, самимий дўст бўлиб яшаса, бир ёқадан бош чиқарса ҳар қандай мушкул иш осон бўлишига қаттиқ ишонди.

Буюк мутафаккир “Қуш рисоласи”да, бахт ўз дўстларинг ёнингда яшаган, сен ҳар куни кўришиб турадиган,

¹ Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари 1 китоб. Т., “Фан”, 1992, [12.]

бирга ишлайдиган ва ўз вақтингни хушчақчақ ўтказиб турадиган дўстларинг билан бирга яшайдиган жойдадир, деб таъкидлайди.

Хоразмлик олим **Абу Райҳон Беруний** (973—1048) нафақат Ўрта Осиё ва умуман Шарқда, балки жаҳон фани ва маданияти тарихида ҳам энг улуғ ва буюк мутафаккирларидан ҳисобланади.

Беруний — илмий мероси бой, илмий фаолияти кўп қиррали қомусий олимдир. Беруний 160 га яқин асар ёзган. Унинг асарлари астрономия, математика, география ва геодезияга, картографияга, об-ҳаво масалаларига, физикага, доришуносликка, тарих ва этнографияга, фалсафага, динга, риторика ва мусиқага, адабиётга, илмнинг ҳамма соҳаларига бағишланган. Берунийнинг “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”, “Ҳиндистон”, “Минерология”, “Геодезия”, “Қонуни Масъудий” каби йирик асарлари шулар жумласидандир.

Беруний табиат, унда чексиз равишда рўй бериб турадиган табиий ҳодисалар, жараёнлар хусусида муҳим илмий-фалсафий гояларни илгари суради. Оламда бўлиб турадиган ўзгаришлар, яъни тузилиш ва бузилишларнинг, пайдо бўлиши ва йўқолишларнинг ўзига хос сабаблари борлиги ҳақида табиий-илмий ва фалсафий мулоҳазаларни майдонга ташлайди. Табиий жараёнларда бўладиган имконият ва воқелик, моҳият ва ҳодиса, сабаб ва оқибат, шунингдек, ирсият ва ўзгарувчанлик масалаларига катта эътибор беради. Одамларнинг ранг, сурат, феъл-атвори ва ахлоқда турлича бўлишларининг асосий сабаби, олимнинг таъкидлашича, фақат насб-насабларининг турличалигида эмас, балки табиий-иқлимий муҳитларнинг — тупроқ, сув, ҳаво ва жойларнинг турличалиги ҳамдир.

Борлиқнинг абадийлиги, уни доимий равишда ўзгариб туриши ҳақида ҳам Беруний ўз фикрини мукамал баён этади. “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асарида, “Олам азалий... фалак чексиз бўшлиққа жойлашган”, — дейди. Алломанинг фикрича, ер, табиат азалдан ҳозирги ҳолатида бўлган эмас, бундан кейин ҳам шундай ҳолатда қолмайди. Узоқ йиллар мобайнида, тадрижий ўзгаришлар туфайли еримизнинг ташқи қиёфаси, ҳайвонот дунёси, набототи, об-ҳавоси, иқлими бир неча бор ўзгаради, дарё-

ларнинг оқиш йўллари, олдингидан бошқача бўлиб қолди, қуруқликда бир вақтлар бўлмаган кўллар, денгизлар ҳосил бўлди, баъзилари эса йўқ бўлиб кетди, тоғлар емирилди. Ана шу табиий сабаблар туфайли ўша жойлардаги шароитлар ўзгариб кетди.

Беруний ердаги иқлимнинг, мавсумларнинг ўзгариб туриши Қуёшнинг ҳаракатига боғлиқ эканлигига ҳам эътибор берган. “Астрономия калити” асарида Беруний Ернинг айланмаслиги ҳақидаги эскича тасаввурларга шубҳа қилиб, Ер айланади, унинг ҳаракати қонуний равишда ва астрономик ҳодисаларга мувофиқдир, дейди.

Мутафаккирнинг “Қадимдаги халқлардан қолган ёдгорликлар” асарида нур ва замон, нурнинг тезлиги, нур ҳаракати ва товуш ҳаракати, нур ва иссиқлик, нур ва қоронгулик, Ой нури ва Қуёш нури сингари масалалар ҳам баён этилган.

Беруний материя доимо ўзгариб, ҳаракат қилиб, янгилиниб, турли шаклга кириб туриши, моддий нарсалар ва уларнинг ҳаракати абадий эканлигини алоҳида қайд қилади. Унинг фикрича, оламда нарсалар ва ҳодисалар доимо ривожланиб ва ўзгариб туради.

Беруний коинотида Ердан, бизнинг сайёрамиздан ташқари яна бошқа дунёлар мавжудлиги тўғрисидаги ҳамда ҳаракат зиддиятга асосланиши ҳақидаги илмий фаразларини ҳам илгари суради. Унингча, табиатда маълум қонунийят бор, табиат ҳодисаларни ўша қонунийятларга, табиатнинг ўзига асосланиб изоҳлаш, тушуниш керак.

Буюк мутафаккирнинг дунёни билиш мумкинлигини, унинг ўзига хос хусусиятлари, табиатни билишнинг экспериментал методлари ҳақидаги фалсафий таълимоти ҳам жуда катта илмий-амалий аҳамиятига эга.

Беруний таълимотига кўра, табиатни билиш жараёни сезгиларидан бошланиб тафаккурга кўтарилади, маълум нарсалардан номаълум нарсалар ва ҳодисаларни билишга томон ривожланиб боради. Билиш жараёнида ҳиссий билиш — сезги, идрок, хотира кабиларга Беруний катта эътибор беради ва уларсиз табиат ҳодисалари ҳақида тасаввур ҳосил қилиш мумкин эмаслигини таъкидлайди.

Билиш жараёнида кузатиш, таққослаш муҳим аҳамият касб этишини, бу масалада инсон хотирасининг аҳамияти

катталигини Беруний бир неча бор қайд этган. Унинг таъкидлашича, хотираси яхши одам ҳамма нарсаларни яхшироқ, тезроқ ва осон эслаб қолади.

Беруний тарихий ҳодиса ва жараёнларни билишда инсон ёлгон-яшиқларга, нотўғри маълумотларга, юзаки хабарларга асосланмаслиги, масалаларни ҳар тарафлама, мукамал қилиш, ўрганиш зарурлигини айтиб ўтган. “Ҳиндистон” номли асарининг муқаддимасида бу ҳақда қуйидагиларни таъкидлаган: “Хабар кўз билан кўргандек бўлмайди, деган кишининг сўзи жуда тўғридир. Чунки кўриш кўринган нарсанинг ўзи бор пайтда ва ўз жойида турганида қаровчи кўзининг уни учратишдан иборатдир. Хабарга ёлгон-яшириқлар қўшилмаганда, у кўришга нисбатан ортиқроқ ўринда турган бўлар эди. Чунки кўриш ва қараш вақти нарса бор вақтнинг бир бўлаги билан чекланади... Ёзиш хабар турларининг бири бўлиб, уни бошқа турлардан кўра шарафлироқ санаш мумкин, қаламнинг абадий излари бўлмаганда, халқларнинг хабарларини қандай билар эдик”¹.

Берунийнинг жамият, унинг истиқболи, келажак сари ривожланиб боришида меҳнатнинг, илм-фан, маданият ва маънавиятнинг, инсон омилларининг роли ва аҳамияти борасида билдирган фикр-мулоҳазалари ҳам бебаҳодир. Файласуф олим инсон ўзидан бошқаларнинг ҳам бахт-саодатини ўйлаш зарурлиги ҳақида гапириб “Минералогия” асарида бундай деган: “Инсоннинг қадр-қиммати ўз вазифасини аъло даражада бажаришдан иборат. Шунинг учун ҳам инсоннинг энг асосий вазифаси ва ўрни меҳнат билан белгиланади. Инсон ўз хоҳишига меҳнат билан эришади”.

Беруний жамият тараққиётини фан тараққиётида кўради, илм диний ва ҳудудий чегараларга қарамай инсон ва инсониятга, мамлакат халқларига хизмат қилиши керак, деб ҳисоблайди. “Менинг бутун фикри-ёдим, қалбим, билимларни тарғиб қилишга қаратилган, чунки мен билим орттириш лаззатидан баҳраманд бўлдим, буни мен ўзим учун қатта бахт деб ҳисоблайман, — деб ёзган эди олим.

XIV–XV асрларда Ўрта Осиёда юзага келган Ўйғониб даври сохибқирон **Амир Темурнинг** (1336–1405) фаолияти

¹ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. Тошкент, “Фан” нашриёти, 1965, 25-бет.

билан бевосита боғлиқдир. Унинг Мовароунаҳрда марказий ҳокимиятни қўлга киритиш, феодал тарқоқликка барҳам бериш ва марказлашган давлат тузишдаги хизматлари Ўрта Осиё халқлари тарихидаги дунё аҳамиятига эга бўлган воқеадир.

Амир Темур катта империя барпо этди. У давлатни мустақкамлашда савдогарларга, ҳунармандларга, шайхларга таянди, илм-фан, адабиёт, санъат тараққиёти учун қулай шароитлар яратди, хорижий мамлакатлардан олиму фузалоларни, илоҳиётчиларни, санъат намояндларини Самарқандга олиб келди. Натижада меъморчилик, рассомчилик, наққошлик маданият, илм-фан тараққиёти юксак чўққиларга кўтарилди.

Амир Темурнинг хаёти, фаолияти унинг “Темур тузуклари”¹ номли асарида батафсил ёритиб берилган.

Темурийлар сулоласидан номи Шарқ мусулмон оламидагина эмас, Ғарбдаги христиан дунёсида ҳам бир неча асрлар мобайнида ёд этилиб ва эъзозланиб келинаётган буюк зотлардан бири соҳибқирон Амир Темурнинг суюкли набираси, Шоҳрух Мирзонинг ўғли — **Муҳаммад Тарағай** — **Мирзо Улуғбек** (1394–1449 йиллар)дир.

Ҳазрат Алишер Навоий таъбирлари билан айтадиган бўлсак, Амир Темур наслидан чиққан Улуғбекдек султонни олам ҳали кўрган эмас.

Жаҳонда Улуғбек номи билан шуҳрат қозонган Муҳаммад Тарағай 1394 йил 22 мартда туғилди. Бобоси Амир Темурнинг катта хотини Сароймулк-Бибихоним тарбиясини олиб улғайди. Амир Темур унга алоҳида эътибор билан қараган. Саройда бўладиган маслаҳатлар, олимлар билан бўладиган учрашувлар ва суҳбатларда, чет эллардан келганларни қабул қилиш, шунингдек, ҳарбий машқ ва юришларда Улуғбек иштирок этган. Амир Темур ўз набираси Улуғбекни қиличбоз саркарда эмас, балки буюк олим бўлиб етишишини орзу қилган ва шу йўлда унга раҳнамолик қилган.

Мирзо Улуғбек ёшлик пайтлариданоқ қаерда бўлмасин, олимлар, шоирлар, санъаткорлар, диний уламолар, шайхлар, дунёга таниқли алломалар даврасида бўлган,

¹ Темур тузуклари. Тошкент, 1991 йил.

илмий баҳслардан маънавий баҳра олган, илҳомланган, улардан кўп нарса ўрганган, аста-секин кўзи пишиб, ақли теранлашиб, фикран бойиб, дунёқараши кенгайиб ва чуқурлашиб борган.

Ўта мураккаб, алғов-далғовли ва зиддиятли бир шароитда яшаган ва шаклланган Улуғбек мамлакатнинг сиёсий ва иқтисодий ҳаётини бошқариш билан бир қаторда илмий ишлар билан ҳам шуғулланди, олимларга раҳнамолик қилди, ўз устида тинимсиз ишлаб, ўтмиш илмий билим хазиналарини тинмай ўрганди, мутолаа қилди, илмий-фалсафий тафаккурни муттасил кенгайтирди ва чуқурлаштирди. Улуғбек Аҳмад Фарғоний, Мусо Хоразмий, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний сингари ўтмишдошларининг фалсафа, мантик, тарих, математика, астрономия, табиатшунослик ва фикҳга оид асарларини катта қизиқиш билан ўрганди. Юнон олимларидан Афлотун, Арасту, Птоломейнинг классик асарлари билан таништирди. Илм-фан ва маданиятининг, тарих ва фалсафанинг Улуғбек эътиборидан четда қолдирган бирон-бир соҳаси қолмади.

Ўтмиш аждодлардан, хусусан, Ўрта Осиё қомусий ақл эгаларидан қолган маданий мерос, умуминсоний мазмундаги маънавий қадриятлар Улуғбек илмий-фалсафий дунёқараши ривожига манба бўлиб хизмат қилди. Улуғбекнинг билими ва тафаккури замондошларидан бир неча бор ўзиб кетган эди.

Улуғбек бошқа кўпгина ҳокимлардан фарқли ўлароқ, ҳам давлат арбоби, ҳам асил олим сифатида фаолият кўрсатди, олимликни арбоблик, арбобликни олимлик билан қўшиб олиб борди илму амал йўлини ўз фаолиятида бирлаштирди.

Давлат арбоби сифатида қурилиш ишларини ҳаддан ташқари ривожлантирди, пойтахтни меъморчилик санъати билан безади, улкан бинолар билан обод қилди, ўзига-ча бошланган қурилишларни ниҳоясига етказди.

Улуғбек замонида Самарқандда “Шоҳизинда”, “Гўри Амир” мақбараси сингари йирик меъморий ансамбллари, Регистонда катта хонақо, бир қанча шифохона, ҳаммом ва кутубхоналар қурилди. Ҳунармандчилик ишлаб чиқариши, савдо ривожланди. Унинг фармонида биноан 1420

йилда Бухоро ва Самарқандда, 1432–1438 йилларда Гиждувонда мадрасалар қурилди.

Мирзо Улуғбек ҳукмронлиги даврида адабиёт, санъат, тарих, фалсафа, тиббиёт, шеърят билан бир қаторда математика, астрономия сингари аниқ фанлар ҳам тез ривожланди.

Ўзи алломаи жаҳон ҳисобланган Мирзо Улуғбек фан ва маданият тараққиётига алоҳида аҳамият бериб, атрофига ўз замонасининг энг буюк олимларини тўплаб, улар билан яқин илмий мулоқотда бўлиб, илмий йўналиш ва йўл-йўриқлар бериб турди.

Улуғбек даврида “Зубдат таворих” (“Салномалар қаймоғи”) номли ажойиб асар ёзган тарихчи Лутфулла Ҳофизи Абру (1431 йилда қазо қилган), “Ат-тарифати Журжоний” номли фалсафий рисола муаллифи Али ибн Муҳаммад Журжоний (вафоти 1413 йил), машҳур тиббиёт олими Мавлоно Нафис, лирик шоирлардан Сирожиддин Бастойи Самарқандий (1412 йилда вафот этган), Хаёлий Бухорий (1449 йилда вафот этган), 1409–1410 йилларда ёзилган “Юсуф ва Зулайҳо” достони муаллифи Бадахший Дурбек, қасида жанрида ижод қилган Саккокий (1465 ёки 1468 йилда вафот этган) ва бошқа кўплаб таниқли олим ва санъаткорлар яшаб ижод этишган.

Математика ва астрономия илмида ғоят билимли бўлган, “Афлотуни замон” таҳаллусига сазовор бўлган Салоҳиддин Мусо Қозизода Румий, таниқли математик ва астроном Ғиёсиддин Жамшид ибн Масъуд, унинг ўғли Мансур Коший, ўз даврининг “Птоломейи” деб ном олган Али Қушчи, Мирам Чалабий сингари йирик олимлар ҳам Улуғбекнинг илмий раҳбарлиги остида самарали илмий тадқиқот ишларини олиб борганлар.

Улуғбек фан ва маданиятда, айниқса, математика ва астрономия илмида мавжуд бўлган имкониятларни, илмининг ҳамма соҳалари бўйича ўта қобилиятли ва истеъдодли олимларнинг борлигини эътиборга олиб янги мактаб — илми тафаккур марказини яратишга қарор қилди. Ана шу мақсадда, айтиб ўтилганидек, кўплаб мадрасалар қурилди. Қурилган мадрасалар ичида энг муҳташам ва машҳур — Самарқанд мадрасасидир. 1420 йилда мадраса очилган кун бириданчи бўлиб маърузани Мавлоно Шамсиддин

Муҳаммад Ҳавофий мударрис сифатида ўқиган. Муҳаммад Ҳавофийнинг олимлардан 90 киши иштирокида ўқиган маърузасини ўта чуқур маъноли, жуда мураккаб, илм-фаннинг барча соҳаларини қамраб олганлиги ҳамда муаммоли тарзда бўлганлиги сабабли унинг нозик қирраларини Улуғбек билан Қозизода Румийдан бошқа ҳеч ким тушунмаган.

Замонасининг дорилфунуни ҳисобланган Самарқанд мадрасаси ҳамда бошқа мадрасаларда Куръон, ҳадис, тафсир, фикҳ (дин ва шариат қонун-қоидалари) билан бир қаторда риёзат, ҳандаса (геометрия), илми ҳайъат (астрономия), тиббиёт, тарих, география, илми аруз (поэтика), араб тили ва унинг морфологияси каби дунёвий илмлар ҳам ўқитилган. Мадраса ўз даврининг йирик илмий марказига айланган. Улуғбек йирик олимлар ва кўпчилик шогирдлари билан бирга мунтазам илмий ишлар олиб борилган.

Улуғбек 1424—1428 йилларда Самарқанд яқинидаги Обираҳмат анҳори ёнидаги расадхона курдирди. Олимларнинг эътирофларича Самарқандда барпо этилган Улуғбек расадхонасига ўзининг жиҳози, илмий ютуқлари билан тенглаша оладиган расадхона на ундан олдин, на ундан кейин ҳам яратилган эмас. У аҳоли ўртасида “Нақши жаҳон” деган ном билан шуҳрат қозонган. Расадхонада олиб борилган кузатиш ва тадқиқотлар туфайли 1018 кўзгалмас юлдузларнинг ўрни ва ҳолати аниқланиб, уларнинг астрономик жадваллари тузилган. Улуғбекнинг астрономик жадвали ва унинг раҳбарлигида бино қилинган расадхона ўша давр астрономия фани ютуқларининг чўққиси бўлиб, фан тараққиётига чуқур из қолдирди.

Қомусий билим эгаси бўлган Мирзо Улуғбек риёзат, фалакиёт, мусиқашунослик, фикҳ, тарих илмлари соҳасида ижод қилган. Мирзо Улуғбек ҳазратлари “Бир даражанинг синиусини, аниқлаш ҳақида рисола”, “Рисоладар илми мусиқа”, “Рисолаи Улуғбек” номли асаридан ташқари “Тарихи арабъ усул” деган йирик тарихий китобнинг ҳам муаллифидир. Улуғбек номини бутун дунёга ёйган, унга шон-шуҳрат келтирган бебаҳо асар “Зижи жадиди Кўрағоний”дир. Бу асар Улуғбекнинг йигирма йил давомида олиб борилган астрономик кузатишларининг нати-

жаси бўлиб, унинг асосий қисми юлдузлар жадвалидан иборатдир. Улуғбек ўлимидан кейин икки юз йил давомида бу жадвал ўзининг аниқлиги ва илмийлиги билан тенги йўқ ҳисобланиб келинган.

Мирзо Улуғбек ҳаёти, амалий фаолияти илм-фан тараққиётига бағишланган эди. У илм ёрдамида келажакни олдиндан кўрди. Улуғбекнинг астрономия ва бошқа фанлар соҳасидаги кашфиётлари ва илмий таълимотлари инсониятнинг кейинги илмий тафаккури ривожига фавқуллода муҳим замин тайёрлаб берди.

“Мирзо Улуғбекнинг, — дейди И.А.Каримов, — умумбашарий қадриятларга қўшган ҳиссаси беқиёс бўлиб, у бугунги кунда ҳам ҳаётимизда улкан аҳамият касб этмоқда ва Ўзбекистоннинг ҳалқаро обрўсини ошириш йўлида катта хизмат қилмоқда”¹.

Жаҳон маданияти тарихида ўчмас из қолдирган буюк мутафаккирлар орасида фахрли ўрин соҳиби **Алишер Навоий** (1441—1501 йиллар)дир.

Туркийзабон шоир, олим ва мутафаккир Алишер Навоийнинг илмий дунёқараши, фалсафий таълимоти у яшаган ва ижод этган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий-маънавий муҳит ва шароитлар таъсирида шаклланди ва ривожланади.

Навоий бутун олам, борлиқ, коинот худо томонидан яратилганини эътироф этади. Бутун дунё, шу жумладан, табиат ва жамият ҳам, алломанинг фикрича, Оллоҳнинг намоён бўлиши, зуҳр этилишидир. Унинг бу фикри тасаввуф фалсафасидаги, худо бутун мавжудотнинг, борлиқнинг яратувчиси, қолган ҳамма нарса, жумладан инсон ҳам унинг зарраларидир, деган қоидага тўла асослангандир. Тасаввуф фалсафаси қоидасига кўра инсон худо томонидан яратилган бўлиб, бошқа маҳлуқотлардан фарқли ўлароқ илоҳий ақлга эгадир.

Оламнинг яратилишидан бош мақсад, олимнинг таъкидлашича, — инсондир. Инсон бутун борлиқнинг кўрки ва шарофатидир. Олам кўрки бўлган инсон вужуди табиатдаги бошқа нарсалардан ўтган, сувдан, ҳаводан, тупроқ-

¹ Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1994, 98-бет.

дан ташкил топгандир. Навоийнинг таъкидлашича, инсонда ҳис, руҳ, ақл бордирки, унинг бу руҳий ҳаёти ўша тўрт унсурдан таркиб топган жисм аъзолари томонидан ҳаракатга келтириб туради. Жон ва руҳни тана ва жисмдан ажратиб бўлмайди, улар ўзаро бир бўлганликлари учун тирикдир.

Алишер Навоий инсонга биологик ҳодиса сифатида эмас, балки ижтимоий мавжудот тариқасида қарайди ва баҳо беради. Ижтимоий мавжудот ҳисобланган инсоннинг хулқ-атвори, дунёқараши, одоб-ахлоқи, маънавий қиёфаси, ижтимоий муҳитга боғлиқ. Инсон ижтимоий муҳит ҳосили сифатида шаклланиб, камолотга эриша боради.

Алишер Навоий асарлари марказида турган белгилловчи ва йўналтирувчи бош масала — инсон, халқ, Ватан, унинг гуллаб-яшаши, истиқболи ҳақидаги муаммолардир. Навоий инсон ва унинг тақдири, халқ ва унинг манфаатлари йўлида ғамхўрлик қиладиган кишиларни улуғлайди.

Алишер Навоий инсонни бутун коинотнинг марказий сиймоси, бутун мавжудотнинг тожи, деб билади. Бутун мавжудотнинг тожи, олий нуқтаси бўлган инсонни безайдиган гўзал хислат ва фазилатлар сифатида одоб-ахлоқи, камтар, мурувватли, ростгўй, меҳнатсевар, сахий бўлишини алоҳида таъкидлайди. Навоий меҳнатсеварликни текинхўрликка қарши қўяди, текинхўрликдан нафратланади.

Алишер Навоий билишнинг мазмун ва моҳияти, асосий босқичлари, ўзига хос хусусиятлари ва мураккабликлари борасида ҳам ўзининг фикрларини баён этган.

Навоий инсон ўзининг беш сезги аъзолари орқали ташқи моддий дунё билан алоқа бўлайди ва у тўғрида аниқ маълумотга эга бўлади, уларни миясида тафаккур ёрдамида умумлаштиради, қайта ишлайди, сўнгра Муайян хулоса чиқаради, дейди.

Навоийнинг асарларида мазмун билан шакл, уларнинг бир-бирига бўлган муносабати ҳақида ҳам қимматбаҳо фикрлар баён этилган. Унинг фикрига кўра мазмун ҳеч қачон шаклсиз бўлмайди. Шакл маъно учун хизмат қиладиган, унинг муваффақиятини, тақдирини ҳал этишда яқиндан иштирок этадиган бамисоли либосдир. Навоий шу тариқа мазмунни бир гўзалнинг танасига, шаклни эса кийган кийимга, либосига, унга бериладиган безакка қиёслайди.

Алишер Навоийнинг иқтисодий омиллар, меҳнат ва ишлаб чиқариш, моддий бойликларни яратиш, фан ва маданият, таълим-тарбия, ижтимоий адолат, одоб-ахлоқ ҳақида баён этган фалсафий фикрлари ҳам эътиборга сазовордир.

Ўз даврининг мураккаб ва зиддиятли ижтимоий-сиёсий ҳаётида муҳим ўрин тутган йирик сиймолардан бири **Заҳриддин Муҳаммад Бобур** (1483—1530)дир.

Бобур жуда мураккаб ҳаёт, кураш ва ижодий фаолият йўналишини босиб ўтди. Тарихий шароит туфайли ўз юрти Мовароуннаҳрни тарк этиб кетишга мажбур бўлди. Бобур ва бобурийларнинг тарихий ҳаракатлари туфайли Афғонистон ва Ҳиндистоннинг сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаётида катта ўзгаришлар рўй берди, илм-фан, адабиёт ва санъат юксалди, равнақ топди.

Бобур ҳар томонлама кенг ва чуқур билимга эга бўлган буюк сиймодир. У, аввало, ўз даврининг фарзандидир. Буюк мутафаккир бобомизнинг асарлари, лирик шеърлари ва рубоийларида инсон учун Ватандан азиз, Ватандек муқаддас, Ватандек олий неъмат йўқлиги, одам учун неки муқаддас бўлса, барчаси Ватан билан боғлиқлиги айтиб ўтилади.

Бобурни дунёга танитган муҳим асари унинг “Бобурнома” сидир. У қомусий асардир. Унда мураккаб ижтимоий-тарихий воқеалар билан бирга илм-фан, маданият ва маънавиятнинг, халқ оммаси ҳаётининг турли соҳаларига тааллуқли жуда қимматли фалсафий фикр-мулоҳазалар, ҳаётгий тафсилотлар, маълумотлар берилган.

IX—XV асрларда ислом таълимоти ривожига улкан ҳисса қўшган **Исмоил ал-Бухорий**, **ал-Марвазий**, **аш-Шошӣ**, **ас-Самарқандий**, **Жамолиддин ал-Насафӣ**, **Имом ат-Термизӣ**, **Хўжа Аҳмад Яссавӣ**, **Абдулҳолиқ Ғиждувонӣ**, **Баҳовуддин Нақшбанд**, **Хўжа Аҳрор Вали** сингари буюк алломалар ижод этдилар.

Булар орасида **Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий** (810—870) ёшлик даврларидаёқ ақл-идрокли, ўткир зеҳнли ва кучли хотирага эга бўлиб, барча илоҳий ва дунёвий билимларни чуқур ўрганишга киришганлар. У буюк зот ўзларининг асосий эътиборларини ҳадис илмини зўр иштиёқ ва ҳафсала билан ўрганишга қаратадилар.

Исмоил Бухорий ислом динига оид йигирмадан ортиқ асар ёзганлар. Ул зоти шарифнинг “Ал-Жомийъ ас-саҳиҳ” (“Ишонарли тўплам”) деб номланган тўрт жилддан иборат ҳадислар тўплами Шарқда қарийб ўн икки аср давомида Ислом таълимотида Қуръони Каримдан кейин асосий манба сифатида юқори баҳолашиб келинмоқда.

Шарқ илк Уйғониш даврининг Аҳмад Югнакий, Юсуф Хос Ҳожиб, Махмуд Қашғарий сингари забардаст мутафаккирларининг “Ҳибатул ҳақойиқ”, “Қутадғу билиг”, “Девону луғотит турк” номли машҳур адабий-фалсафий асарларида дунёнинг турланиб-гусланиб, бир кўринишдан иккинчи кўринишга ўтиб туриши, янгининг эскириши, вақти келиб инкор этилиши, табиат каби жамият ҳам ўтмишдан келажакка томон юксалиб бориши сингари фалсафий масалалар ўзининг чуқур илмий ифодасини топган. Шунингдек, уларнинг фалсафий таълимотларида манманлик, кибру-ҳаво, мол-дунёга ҳирс қўйиш, бахиллик, очкўзлик, текинхўрлик, ялқовлик, қораланган, саховат, ижтимоий адолат улуғланган, саҳийлик бахиллик ва зиқналикка қарама-қарши қўйилган.

Ўрта Осиёда фалсафий ва ижтимоий-сиёсий қарашлар тараққиётида беқиёс катта ўрин тутган мутафаккирлардан бири **Мирзо Абдулқодир Бедил** (1644—1721)дир. Ўз даврининг атоқли файласуфи ва шоири ҳисобланган Бедил Ўрта Осиё халқлари маданияти ва фалсафаси ривожига улкан ҳисса қўшган буюк санъаткор сифатида юксак эҳтиромга сазовор бўлди.

Бедил адабиёт ва фалсафа соҳасида ўзидан қимматбаҳо илмий мерос қолдирди.

Мирзо Бедил фалсафий фикри негизини объектив олам мавжудлигини эътироф этиш ташкил этади. Унинг таълимотига кўра табиат абадий, ундаги нарса ва ҳодисалар ўзаро боғлиқ ҳамда дунё ҳамиша ўзгариш, ривожланиш ҳолатида туради. У ўзининг “Чор унсур” (“Тўрт унсур”) китобида табиат абадий ҳақиқатдир, яъни абадий бордир, унинг навлари, шакллари, кўриниши хилма-хиллиги ҳам ўзидандир. Бизлар — инсонлар эса бу оламга келиб-кетувчи, йўқ бўлувчилармиз, дейди.

Олам, — деб таъкидлайди Бедил, — сифат жиҳатдан ҳам, сон жиҳатдан ҳам бир лаҳза бўлса-да бир ҳолатда турмай-

ди. Бедил абадий мавжуд бўлган материяни шакл билан биргаликда олиб қарайди. Буни унинг шаклларисиз материя мундарижаси кўринмайди, материя пардани очмаса, шакллар ифодаланмайди, материя шакллар жиҳатида яшириндир, шакллар материяда имконият ҳолатидадир, деган сўзлардан билиб олишимиз мумкин.

Бедилнинг тушунтиришича, жисм — нарсалар таркибида (мавжудот бирлиги) деган таълимотда чуқур ифодаланган. Унда айтилишича, модда билан руҳ, тан билан жон бир-бирига боғлиқ.

Жисмлар оламини руҳларсиз тушуниш ҳам тўғри эмас. Тан қуввати тан саломатлигидадир. Агар тан қувватига зарар етса, руҳнинг қуввати ҳам зарар кўради.

Бедил инсон ўз вақтида овқатланиб турмаса қувватдан кетади, меҳнат қобилиятини албатта йўқотади, — деган эди. У ўз фикрини давом эттириб, тарки дунё қилганлар, гадоилар ўзларини азоб-уқубат чекишга мажбур қиладилар, ўз таналарини мурдага айлантириб, бу дунёдаги ҳамма ноз-неъматлардан воз кечадилар, натижада уларнинг руҳлари сўнади, бундай кишилар кўз олдидарида парилар, жинлар гавдаланади, натижада улар ақлдан озиб, жинни бўлиб қоладилар, худди ёғи озайиб бориб, бирдан ялт этиб, сўнгра ўчиб қолувчи шам сингари ўладилар, деб огоҳлантирганди.

Бедил нуқтаи назари билан қараганда, тўрт унсурнинг турли бирикмаларидан ноорганик дунё пайдо бўлган, кейин ундан органик дунё — ўсимликлар, ҳайвонлар ва одамзод вужудга келган.

Бедилнинг тушунтиришича, жисм нарсалар таркибида заррачалар ўзгариб туради, натижада янги нарсалар келиб чиқади, бу ҳайратга солувчи сирли ҳодиса зарурият ҳукми билан бўлади, бу зарурият нарсаларнинг ўзида ва уларнинг ўзаро муносабатларида мавжуддир. Ёғ, пилик ва олов бирлашиб, зарурият ҳукми билан ёруғлик беради. Узоқ вақт яшаш ва овқатланиш натижасида ҳайвонлар қорнида тошчалар тўпланади. Бу ҳам зарурият орқасидандир.

Бедил “Ирфон”да ҳамма мавжуд нарсаларнинг илк замини, барча мавжудотлар ижодкори ҳаводир, деб ёзади. Бедил ҳавони табиатнинг ўзидан пайдо бўлишини, ўсимликлар, ҳайвонлар, одамзод учун сув, ҳаво, ёруғлик зарурлигини таъкидлаган эди.

Бедилнинг, дунёдаги ҳар бир нарса ва ҳодиса ўзидан бошқа нарсалар билан зарурий алоқадорликдадир, деган фикрлари ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Бедилнинг таълимотига, инсон сезги органларига ташқи олам таъсир этади, инсон нарсалар моҳиятини ақл-заковати ёрдамида билиб олади. Олам билиш манбаи эканлигини у ҳар доим таъкидлаган. Одам ҳис қилиш органлари ёрдамида (билиш) ташқи дунё таъсирини идрок қилади, тафаккури билан эса буюмларнинг моҳиятини билиб олади.

Инсон атрофидаги нарса ва ҳодисаларни, моддий дунёни фан ёрдами билан билади, деган ғоя Бедил фалсафий таълимотининг асосини ташкил этади. У фанни ривожлантириш зарурлигини ёқлаб умр шамларини фан билан ёритган кимсанинг умри боқийдир, дейди. Фанни ишлаб чиқариш ҳаёт билан боғлаб олиб бориш масаласига ҳам Бедил катта эътибор берган эди. Амалиёт билан, тажриба билан боғлаб олиб борилмайди илм-фан, файласуф олимнинг фикрича, инсоннинг қалби, юрагига етиб бормайди.

Бедил одамларнинг олам сир-асрорларини билиб олишда билим ҳаётида кўмакдош бўлишини таъкидлаб, кимки, ҳаёт шамин илмга ёқди, ҳаёти асрлар сўнмади, балки, деган эди Унинг сўзи билан айтганда, илм инсоният гавҳаридир.

Мирзо Бедилнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бедил ижодиётида инсонга ҳурмат ва эҳтиром билан қараш, унинг келажагини ўйлаш устуворлик қилади. Ўзининг асарлари ва шеърларида ҳалол еб, ҳалол яшашга, тамагирлик қилмасликка даъват этади. У одамларга қарата, меҳнат қилиб тер тўкиб, раҳмат булутти бўлиб тупроққа ёққил, дейди. Иш қилмасдан мукофот иташ, унингча уятдир.

Бедил дангасалик, ёлғончилик, кеккайиш, очкўзлик, макр ва хиёнатни танқид қилиб, камтарлик, сахийлик, меҳнатсеварлик, одоб-ахлоқ, иймон-эътиқодга юксак даражада қарайди. Бу ҳақда унинг, яхшилардан бегона бўлмайман, ажралмайман десанг, ёмон сўзловчилар, ғийбатчилар билан ошнолик қилма, ўзингга тўғри бўлсанг, ойнанинг орқасига боқма, — деган фалсафий-ахлоқий фикрлари ҳозирги давр учун катта аҳамиятга эга.

2. Тасаввуф фалсафаси

Тасаввуф X—XII асрларда Ўрта Осиёда кенг тарқалган диний, ахлоқий, фалсафий таълимотдир.

Ислом таълимотида одамларни ҳушёр бўлишга, ҳаром йўллардан юрмасликка, меҳр-оқибатли, номусли, ориятли, иймон-этиқодли, одоб-ахлоқли, диёнатли, маданиятли-маърифатли бўлишга, ҳаётда яхши из қолдиришга даъват этадиган умумбашарий қоидалар, ғоялар, ўғитлар беҳисоб. Ана шу таълимотлар ўзига хос тарзда тасаввуф фалсафасида ҳам ўз ифодасини топган.

Тасаввуф — инсоннинг камолотга етиш, илоҳий хислатларига яқинлашиш йўлидир. Тасаввуфнинг бошланиши — илм, ўртаси — иш, охири — Оллоҳнинг берганидир.

Ўлкамизда тасаввуфнинг пайдо бўлиши ва ёйилиши жуда ҳам узоқдан бошланади. “Хужжатул ислом” (“Исломнинг хужжати”) лақабини олган мусулмон калом фалсафасининг йирик намояндаларидан бири **Муҳаммад Ғаззолий** (1058—1112) ўз асарларида тасаввуфни тарғиб қилган. Имом Ғаззолийнинг асарлари, мана, тўққиз асрдирки, қўлдан тушмай, қайта-қайта ўқилмоқда. Унинг диний-фалсафий ғоялари Шарқ мамлакатларида, жумладан, Ўрта Осиёда гоят катта таъсир кўрсатади.

Олимларнинг айтишларича, тасаввуф оқими Мовароуннаҳрда XII асрнинг йирик олимларидан бири **Юсуф Ҳамадоний** мактабидан бошланган. У Бухоро ва Самарқандни душман ҳужумидан ҳимоя қилишда қатнашган. Унинг мактабидан турли тариқатлар пайдо бўлган. Юсуф Ҳамадоний ўз издошларини меҳнатга, касб-ҳунар эгаллашга ундаган. Унинг таълимоти кишининг ҳар бир нафасида онг, ақл-идроқ бўлмоғи, босган ҳар бир қадамида диққат-эътибор сезмоғи, ўз Ватани ишқи билан банд бўлмоғи, яъни уни билмоғи, халқ билан алоқада бўлиб, бирга ҳаёт кечирмоғи керак, деган ғоядан иборатдир.

Тасаввуф фалсафасининг негизида инсоннинг руҳий, маънавий, ахлоқий камолотига ёрдам берувчи ғоялар ус-тунлик қилади. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки инсоннинг руҳини тарбиялаш, парвариш этиш орқали уни гўзал хулқ-атворли, фазилатли қилиб етиштириш мумкин.

Тасаввуф футувват билан узвий боғлиқ. Футувват тасаввуф тариқатнинг бир бўлагидир. Чунки, футувват асос-

лари билан тасаввуф, тариқат ғоялари ўзаро мувофиқ, ҳам-оҳангдир.

Тасаввуф сингари футувват ҳам **Хусайн Воиз Кошифийнинг** “Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати” асарида айтилишича, инсон ахлоқини поклаш, меҳру — шафқат, ҳиммат ва мардлик кўрсатишни, бор нарсани ҳеч кимдан қизганмасликни, қалбни кибру — ҳаво, гина-кудурат, қасд — ғазабдан покиза тутишни, ҳамма вақт халқ хизматида бўлишни, барчага мурувват кўрсатиш ва эвазига ҳеч нарса талаб қилмасликни тарғиб этади. Тасаввуф ҳам, футувват ҳам яхшилик йўлида жондан кечишга тайёр, фидойи қалб эгаси бўлишга, дўстларга наф етказиш, дўстларни душман зараридан ҳимоя этишга даъват этади. Уларнинг муҳим талабалари қаторига ёлғон, бўҳтон ва бухуда сўзлардан тилни тийиш, ножўя, номақбул сўзлардан, гийбатдан қулоқни беркитиш, кўриш ножоиз ҳисобланган нарсалардан кўзни юмиш, ҳаром нарсалардан қўлни тортиш ҳам киради. Ман этилган жойларга бориш, ҳақорат ва гуноҳга сабаб бўладиган ишларни қилиш, ҳаром овқатларни ейиш, зиногоа йўл қўйиш, оқибатини ўйлмасадан иш тутиш, бошқалардан ўзини устун деб ҳисоблаш, камтарликни унутиб, манманлик йўлига кириб кетиш тасаввуф сингари футувватда ҳам қораланади.

Халққа, бева-бечораларга шафқат, мурувват кўрсатиш, кишилар гуноҳини кечиш, қанчалик катта, улуғ иш қилган бўлишига қарамасдан ҳеч қачон ғурурланиб кетмаслик улар ҳар иккаласининг асосий ғояларидан бўлиб ҳисобланади. Иймон-эътиқод, ақл, илм, парҳез, мурувват, шафқат, шижоат, хайр-эҳсон, вафо, сабр-тоқат, нафсни тийиш, олиҳимматлик, сирни беркитиш, раҳмдиллик, ота-она ҳурматини бажо келтириш, устод хизматида бўлиш, ҳамсоа ҳақини адо этиш ва бошқа шунга ўхшашлар тасаввуф ва футувват фалсафасининг шартлари жумласига киради.

Тасаввуф ва футувватнинг айтиб ўтилган устунлари ва шартларидан ташқари манъ этадиган, таъқиқлайдиган нарсалари ҳам бор. Булар яхшиларнинг орқасидан гапириш, бировларни мазаҳ қилиш, гап ташиш, кўп кулиш, ваъдага хилоф иш қилиш, ҳасад қилиш, зулм ўтказиш, алдаш, одамлардан айб қидириш, бетга чопарлик, ёлғон қасам ичиш,

таъмагарлик, хиёнат қилиш, нотўғри гувоҳлик беришдан иборатдир.

Маълумки, тасаввуфда Оллоҳ раҳматига етишнинг, инсон маънавий камолот йўлининг тўрт босқичи мавжудлиги тасдиқ этилади. Булар шариат, тариқат, шунингдек, маърифат ва ҳақиқатдан иборат.

Шариат — диний қонун-қоидалар ва маросимларни, Қуръони Карим ва ҳадиси шарифдаги ахлоқий, илоҳий кўрсатмаларни пухта ўзлаштириш, айнан, изчил суратда бажариш, худога ибодат қилишдир. Шариат худони идрок билан танишни кўзда тутади. Шариат талаблари, қоидаларини бажармасдан тариқатга ўтиш мумкин эмас. **Тариқат** — ер юзидаги лаззатлардан воз кечиб, нафсни тийиб, хилватда яшаб, фақат худо ҳақида ўйлаш, хаёл суриш, эслаш, уни қалбдан севишдир. **Маърифат** — ҳамма нарса-нинг, бутун борлиқнинг асоси худо эканини билиш, аниқлаш ва шу тариқа худога етиш демакдир. Маърифатда олам, юлдузлар, Ой, Қуёш, одамлар, ҳайвонлар, қушлар, каптарлар, бошқа жамики нарсалар худонинг зухуротидан иборат, одам Оллоҳ куёшнинг зарраси дейилади. **Ҳақиқат** — ўзини худонинг даргоҳига эришган, васлига етган, ҳатто у билан қўшилиб кетган деб билишдир.

Тасаввуфнинг оқимлари, асосий йўналишлари ниҳоятда кўп ва хилма-хил бўлиб, турли даврларда дунёдаги кўпчилик мамлакатларда унинг ҳар хил йўналишлари пайдо бўлган ва ёйилган. Бизнинг юртимиз — Турон заминиде ва мусулмон Шарқиде тасаввуфнинг бир неча буюк тариқати — таълимотлари пайдо бўлди. Булар XII асрда Туркистонда майдонга келган яссавий ва суҳравардия, XII аср охирида Хоразмда вужудга келган кубровия, XVI асрда Бухорода юзага келган нақшбандия ва бошқа тариқатлардир.

Хожа Аҳмад Яссавий (1041—1167 й.й.) тасаввуф фалсафасининг йирик намоёндаларидан ҳисобланади¹.

Яссавий тариқатининг биринчи ва асосий фазилати — унинг халқчиллигидир. Унда ҳам Оллоҳ, ҳам инсон мадҳ этилади. Яссавий ўзининг “Ҳикмат”ларида инсонни қадрлайди, уни адолатсизликдан, зулмдан ҳимоя этишга чақиради.

¹ Қаранг: Хожа Аҳмад Яссавий, Чимкент, 1992 й., 11-бет.

Буюк мутафаккирнинг асосий мақсади одамларни Оллоҳни танишга, унинг яқини бўлишга даъват этиш, инсонни худонинг энг азиз бандаси сифатида эъзозлаш, адолатсизликни қоралаш, бу дунёнинг доғларини инсонга юқтирмасликдан иборатдир.

Аҳмад Яссавий инсон ўз азалий поклигини сақлаши, гуноҳ орттирмаслиги учун нима иш қилиши керак деган саволга ҳам ўзича жавоб беради. Яссавий инсон ўзининг азалий поклигини сақлаши учун бу дунёдан юз ўгириши, умрини одамлардан узоқда, ёлғизликда, узлатда тоат-ибодат билан ўтказиши лозим, деб ҳисоблайди. Буни у Оллоҳга яқин бўлишининг, ўзига фоний бўлиши учун шариат, тариқат, маърифат, ҳақиқат каби у дунёда саодат таъмин этишнинг шартларидан бири деб билади.

Яссавийнинг фикрича, инсоннинг худо васлига етиши, унда босқинчиларни бирма-бир босиб ўтиши, дунёдан, ўзлигидан воз кечиши, ўзини хилватга тортиб, ҳам фикрини, ҳам зикрини худога бериши керак. Агар одам жонини қийин бўлса-да, ибодат қилиш, нафсини ўлдириб қаноат қилишга одатланса, хўрлаш ва маломатларга бардош берса, ўшанда худонинг дийдорига етади, дейди.

Абдулҳолиқ Гиждувоний яссавия тариқатининг кўзга кўринган вакилларида биридир. У устоди Хожа Юсуф Ҳамадоний ва биргаликда таълим олган замондоши шайх Аҳмад Яссавийнинг ишини давом эттирибгина қолмай, улар яратган тариқатини мустақил, янги юқори босқичга ҳам кўтарди. Буни унинг фарзанди учун махсус ёзилган “Васиятнома”сида баён этилган фалсафий ғоялардан кўриш мумкин. “Васиятнома”нинг бутун мазмуни, моҳияти одоб-ахлоқ масалаларига қаратилгандир. Тариқат аҳлининг бош вазифасини Яссавий Оллоҳга яқинлашиш учун жамиятдан узоқлашишни, унинг ташвишларидан юз ўгириш, узлатга кетиш, тарки дунё этиш деб тайинлаган бўлса, Абдулҳолиқ Гиждувоний “Васиятнома”сида жамоатга мулозим бўлиш, жамиятга хизмат этишни муқаддас вазифа - Оллоҳга яқинлашишнинг муҳим йўли деб ҳисоблайди. Шу билан бирга у одамларни ҳадеб ўлтиравермасдан, Оллоҳга тоат-ибодатни ҳаддан ташқари ошириб юборабермасдан меҳнат қилиш ва ҳалол яшашга даъват этади. Ҳалол егил ва шубҳадан парҳез этгил, яъни ҳалоллиги шубҳали овқат-

дан қўл тортгил, дейди. Бу дунёда одамлар ҳаётида фаол иштирок этиш, уларни ҳимоя қилиш Абдулхолиқ Фиждуноний томонидан таъкидлаганидек, — Оллоҳга яқинлашишнинг асосий йўлидир.

Тасаввуф фалсафасининг йирик сиймоларидан яна бири хоразмлик **Нажмиддин Кубро** (1145—1221 й.й.) дир. У “Фавоих ал-жамол ва фавотих ал-жалол” (“Жамолининг муаттарлари ва камолотининг эгалари”), “Ал-усул ал-ашара” (“Ўнта қонун ва қоидалар”) номли асар ва рисоалар ёзган.

Нажмиддин Кубронинг ватанпарварлик, халқпарварлик ҳақидаги фалсафий таълимоти шунчаки қуруқ сўз, шиор, ғоя бўлиб қолмасдан унинг шахсий ҳаётида ҳам ўзининг тўла тасдиғини топган. Ёши етмиш олтига чиққан бўлишига қарамай **Нажмиддин Кубро** Хоразм ҳимояси учун мўғулларга қарши жангга киради ва шаҳид бўлади. Улар пайтида у бир мўғил аскарининг кокили (сочи)ни шундай маҳкам ушлаб оладики, вафотидан кейин ўн киши ҳам унинг қўлидан кокилни айириб ололмайдилар. Охири ўша кокилни кесишиб, қўлдан ажратадилар.

Тасаввуф фалсафаси XIV асрда нақшбандия таълимотида янада ривожланади. **Баҳоуддин Нақшбанд** асос солган сулук нақшбандия деб аталади. Нақшбанд сўзи у буюк зотнинг лақаблари бўлиб, матога гул — нақш солишни билдиради.

Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд кишилар ҳаётида гўшанишинлик, хилватчилик — таркидунёчиликда ҳаёт кечирсин деган хулоса чиқармайди, балки шу дунёда, табиатда шод ва хуррам яшаш керак дейди. Бу нарса унинг фикрича, худони, келажакни унутиб қўйишга олиб келмаслиги лозим. У жамиятдан, инсонлардан ажралган ҳолда яшаш, яққаликда куч кечириш, хилватхоналарда маскан қилиб олиб ҳаёт кечириш инсон учун номақбул деб билади, хуррам ҳаёт кечиришга даъват этади. Ундан ташқари Баҳоуддин “киши зоҳирида одамлар билан, ботинади (ичдан) эса худо билан бўлиши керак”, — дейди. Ўз қўл кучи билан, ўз меҳнати билан, ўз меҳнатидан олинадиган даромад билан кун кечириш, тирикчилик ўтказиш тарғиб ва ташвиқот қилган.

Шундай қилиб, ислом дини сингари тасаввуф фалсафаси ҳам одамларни иймон, одоб-ахлоқ, диёнат, мадани-

ят, маънавият ва маърифатга даъват этган. Одамзодни ҳеч қачон ёмон йўлга бошламаган. Одам боласини ҳар доим хушёр бўлишга, ҳаром йўллардан узоқ юришга, инсофли-тавфиқли бўлишга, ўзидан яхши из қолдиришга ундаган.

“Кўҳна тарихимизнинг қайси даврини эсламайлик, дин ҳар доим одамларни ўз-ўзини идора этишга, яхши хислатларини кўпайтириб, ёмонларидан халос бўлишга чорлаган. Ҳар бир инсонга, оила, жамоа, минтақа, бир сўз билан айтганда, умумхалққа раҳнамо бўлган. Уни синовларга бардош беришга, ёруғ кунларга интилиб яшашга даъват қилган, ишонтирган. Бундай даъват ўз навбатида одамларга куч-қувват бағишлаган, иродасини мустақкам қилган, бир-бирига меҳру оқибатини оширган”.

“Маълумки, инсонпарварлик ғоялари билан озиқланган Хожа Аҳмад Яссавий, Хожа Баҳовуддин Нақибанд, Нажмиддин Кубро каби зотлар асос солган муқаддас ғоя ва тарихатларнинг Ватани ҳам Туркистон заминидир”¹.

Шарқ мутафаккирларининг, ислом ва тасаввуф фалсафаси алломаларининг, буюк муҳандисларининг асрлар давомида одамларни энг улуғ мақсадлар йўлида бирлашишга, ҳамжиҳат бўлишга чақирган ғоя ва ўғитлари мастақил Ўзбекистон Республикаси тараққиёти учун ижобий таъсир этмоқда.

3. XVII—XX асрларда Ўзбекистон ҳудудидаги ижтимоий — фалсафий фикрлар

Илм-фан, ақл-заковат ва илмий тафаккурнинг, маъданият ва маънавия маърифатнинг қадр-қиммати, жамият тараққиёти, халқ ва миллат камолоти, Ватан истиқболи учун бениҳоя касб этишини тарғиб-ташвиқот этиш Ўрта Осиёнинг барча мутафаккирлари фалсафий таълимотларида азал-азалдан етакчи ўрин тутиб келган.

Ўрта Осиёнинг буюк мутафаккирлари томонидан илгари сурилган маърифат ҳақидаги ажойиб ғоя ва таълимотлар XVII—XIX асрларда адиблар, тарихчилар, файласуфлар, зиёлилар томонидан ўзига хос тарзда ижодий ривожлантирилди, янгича маъно ва мазмун билан бойитилди.

¹ Қаримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир, 3-жилд. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1995, 40-41-бетлар.

Турди Фарғоний, Бобораҳим Машраб, Мужрим Обид, Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммад Шариф Гулҳаний, Муҳаммад Ризо Огаҳий ва бошқалар ўша мураккаб тарихий даврнинг эл-юрт назарига тушган фан арбоблари, атоқли шоир ва ёзувчи-олимлардир.

Халқимизнинг туб манфаатларини, озодлик, мустақилликка бўлган интилишлари, орзу-ниятларини ўзида акс эттирган янги ижтимоий-фалсафий тафаккур - маърифатпарварлик Туркистонда XIX асрнинг охирларидан бошлаб пайдо бўла бошлади. Уларнинг йирик намоёндалари Аҳмад Дониш (1827—1897 й.й.), Фурқат (1858—1909 й.й.), Завқий (1853—1921 й.й.), Аваз Ўтар (1884—1914 й.й.) ҳисобланади.

Тарихимизда маърифатпарварлар деб аталадиган аҳли донишларнинг барчасига хос бўлган умумий томонлар мавжуд. Мамлакатни мустамлакачилик қуллигидан абадий қутилиб, Озод, Хур, Мустақил бўлишини кўриш — халқимиз асл фарзандлари, адиблари, илм-фан, маданият арбобларининг ҳаммасига хос бўлган умумий томонларидан бўлиб ҳисобланади.

Ўзининг бутун ҳаёти ва борлиги, ақл-идроки ва тафаккури қудратини халқи ва Ватани истиқболи йўлига тиккан олиму фузалоларнинг диққат марказида турган, уларнинг ҳаммасига бир хилда дархлдор бўлган умумий томон ва асосий мақсадлардан яна бири — халқни илмли, маданиятли қимий, миллий онг ва ғурурини ўстириш асосида эл-юртни яқдил, яктан қилиб бирлаштириш, одамлар кўзини ғафлат уйқусидан очиш йўли билан Ватанимиз мустақиллиги, миллатимиз эркинлиги ва озодлигини таъминлашдан иборат эди.

Чор амалдорлари минг бир макр-ҳийла ишлатиб, зўрлик-зўравонлик қилиб, одамларни алдаб, кўрқитиб, масжиду — мадрасаларни беркитиб, миллий маданий-маънавий, бойликларимизни талаб халқни жаҳолат сари судраб, илм-маърифат йўлига тўғаноқ бўлиб турган бир пайтда халқимизнинг маърифатпарвар фидоий фазилатлари бунга қарши халқни билимли, онгли бўлишига, жаҳолатдан йироқ туришга даъват этдилар.

Маърифатпарварларни ўз даврининг жасур, халқпарвар, миллатпарвар, ватанпарварлари деб аташ мумкин.

Элим, юртим деб яшашни ўзлари учун юксак мақсад деб билмаганларида, бошларидан кечган азоб-уқубатларга, тазйиқларга, камситишларга, қувғинлару дарбадарликларга, ўз Ватанларида бегоналардек бўлиб яшашларига чидай олмаган бўлар эдилар. Халққа, Ватанга қўлидан келганча, озми-кўпми хизмат қилишни ўзлари учун шон-шараф, буюк мақсад деб билдилар. Ана шу ниятда улардан бири ўзининг ўтқир сатирик асари билан, бошқаси чуқур маъноли шеърлари, ғазаллари, ўта таъсирчан публицистик мақолалари, фалсафий асарлари билан юрт қайғуси, халқнинг дарду — ҳасратини имкони борича баён этдилар. Келажак орзу-умидлари йўлида ижод қилдилар. Юксак савияли илмий-фалсафий, бадиий, тарихий асарлар ёздилар.

Маърифатпарварларнинг, халқимиз асл фарзандларининг асарлари, илмий-фалсафий, маданий мерослари улар яшаб ижод этган мураккаб даврнинг мазмунини, моҳиятини, мураккабликлари ва зиддиятларини ўзида чуқур ва тиниқ акс эттирган бамисоли тарихий кўзгудир. Улардан бизларга илмий, маданий мерос бўлиб келаётган, миллий маънавий бойлигимизнинг таркибий қисми ҳисобланган бадиий, фалсафий асарлар, ҳикоялар, одоб-ахлоқ мажмуалари, рубойлари, назмий ва насрий мактублар, дostonлар, хотиротларни ўқиб, мазмуни билан танишиб, халқимизнинг дарду ҳасратини, орзу-армонларини, кечмиш тарихини кўраимиз.

XIX аср охири ва XX аср бошларида Туркистонда жадидлар ҳаракати вужудга келди. Фоявий-сиёсий жиҳатдан етук, келажакни олдиндан кўрадиган, эл-юрт қайғуси билан қуйиб-ёниб яшайдиган, миллий истиқлол учун курашга ҳамиша шай турган олимлар, адиблар, файласуфлар, фан ва маданият арбоблари кўрина бошлайдилар.

Халқимизнинг зукко фарзандлари Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунаввар Қори, Абдурауф Фитрат, Абдулла Авлоний, Чўлпон, Усмон Носир, Абдулла Қодирий, шулар жумласига кирадилар. Улар халқни маърифатли қилиш, билим савиясини кўтариш, фикр доирасини ўстириш, миллий истиқлолга эришишнинг зарур шартларидан бири деб тушундилар ва ана шу олижаноб ниятларини амалга ошириш учун тинмай ҳаракат қилдилар. Туркистоннинг келажак тақдири тўғрисида, миллатнинг истиқболи ҳақида

тинмай қайғурдилар, изландилар, миллий истиқлолимизга замин яратдилар.

“Мустақиллик пойдеворига халқимизнинг бошига тушган оғир кунларда қатағонга учраб, гуноҳсиз қурбон бўлган минглаб забардаст, унутилмас фарзандлари тамал тошини кўйганлар. Шунинг учун ҳам мустабидлик замонида халқимиз хотирасидан атайлаб ўчирилган мўътабар инсонларнинг номлари бирин-кетин тикляпти. Абдулла Қодрий ва Абдулҳамид Чўлпон, Абдурауф Фитрат ва Усмон Носир каби Ватанимиз, миллатимиз озодлиги йўлида шаҳид кетган ўнлаб сиймоларнинг маънавий мерослари бугун халқимиз бисотига қайтмоқда”¹, — дейди И.А.Каримов.

Маҳмудхўжа Бехбудий (1875—1919 й.й.) асримизнинг биринчи чорагида Туркистоннинг энг машҳур кишиларидан эди.

Бехбудий Туркистондаги жадидлар ҳаракатининг йирик намоёндаси, унинг назарий асосчиларидан бири, таниқли ёзувчи, журналист ва жамоат арбобидир.

Бехбудий ўз даврининг буюк донишмандидир. Илмфан ва маданиятнинг ҳамма соҳалари, айниқса, Шарқ фалсафаси ва Европа адабиётидан чуқур билим ва маълумотга эга бўлган. “Сиёсий, ижтимоий фаолияти ва билимининг кенглиги жиҳатидан Туркистоннинг ўша вақтлардаги жадидларидан унга тенг кела оладиган киши бўлмас керак”², — деб ёзган эди Ф.Хўжаев.

Умуман олганда, Бехбудийнинг Туркистонда янги усулдаги мактабларни ташкил этишдаги ва жадидчилик ғояларини матбуот орқали тарғиб қилишдаги хизматлари ғоят катта.

Бехбудий 1903—1904 йилларда ўзбек ва тожик тилларида “Қисқача умумий география” асарини, янги усулдаги мактаблар учун дарслик ва қўлланмаларни ёзди. “Бехбудий” номли нашриётни ташкил этиб, унда ўзбек тилида дарсликлар босиб чиқарди. Самарқандда маҳаллий аҳоли учун қироатхона очишга бошчилик қилди.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура, Тошкент, “Ўзбекистон”, 1993, 85-бет.

² Файзулла Хўжаев, Танланган асарлар. I том. Тошкент, “Фан” нашриёти, 1976, 84-бет.

Беҳбудий 1913 йилнинг апрелида “Самарқанд” газетасини, ўша йилнинг август ойидан бошлаб эса “Ойна” газетасини чиқаришга киришди.

Маҳаллий халқдан биринчи бўлиб харита тузган, ўз уйида кутубхона очган, тарихга, ислом ҳуқуқига оид асарлар, ўқув китоблари ёзган ҳам Беҳбудийдир.

Беҳбудий Туркистонни чор мустамлакачилиги зулмидан қутқариш ғоясини ўз асарларида илгари сурди. Халқни миллий истиқлол учун курашга чорлади. Миллат тараққиёти ва истиқболи, Туркистоннинг келажаги ҳақида ўйлар экан, халқни жаҳолат ва нодонлик, эркисизлик ва қашшоқлик ботқоғидан қутқариб олишнинг бирдан-бир йўли илм-маърифатли бўлишдир, деган хулосага келди. Халқ ҳозирда ҳукм суриб турган бидъат, хурофотдан халос бўлса, келажакка умид кўзи билан қараб, илм-фан эшикларини очса, яхшилик томон юз тутса, болаларини Оврўпа дорилфунунларига юборса, улардан адвокат ва ҳунарманд, савдогар ва муҳандислар чиқса — нақадар олий ва гўзал иш бўлур эди, деб кўнглидан ўтказарди. Беҳбудий фикрича, халқдан маблағ йиғиб ўқишга, илмга рағбатли бўлган, аммо ота-онасининг қурби етмайдиган Туркистон ёшларини чет эл дорилфунунларига юбориб ўқитиб, миллатнинг ривожини ва истиқболи учун зарур бўлган муҳандис ва муаллимларга, Оврўпа бозорларида савдо-сотик қиладиган, хорижликлар тилини биладиган замонавий илмий ходимларга эга бўлиш керак. Алломанинг юқоридаги фикрлари ўз аҳамиятини ҳозирги даврда тўлалигича сақлаб турибди.

Халқ оммасини илм-маърифатли қилишнинг миллатимиз ва Туркистон истиқболи учун қанчалик муҳим аҳамият касб этиши Беҳбудийнинг 1911 йилда ёзилган “Падаркуш” драмасида ҳар томонлама кўрсатилган. Беҳбудий томонидан таъкидланганидек, ўқимоқ-ўрганмоқ, билимли — маърифатли бўлмоқ барча мусулмонларга, эркак ё хотин бўлсин фарздир.

Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳалойиқни диний ва ахлоқий жиҳатдан тарбиялашда исломий илмларнинг аҳамияти хусусида ўзининг фикр-мулоҳазаларини баён этгандан сўн дунёвий илмларнинг муҳим ва зарурлигини ҳам алоҳида уқтиради.

Беҳбудий “Падаркуш” асарида чор мустамлакачилик сийёсати туфайли маҳаллий аҳоли ва айниқса, ёшлар ўртасида ичкиликбозлик, маиший бузуқлик, қиморбозлик, ўғрилиқ, порахўрлик, товламачилиқ, безорилик сингари мутлақо зарарли расм ва одатлар тарқала бошлаганлигини, натижада одамлар ўртасида меҳр-оқибат сўна бошлаб, ака билан ука, ота билан бола бир-бирига ёв-душман бўла бошлаганини, падаркушлар кўпайиб бораётганлигини қаҳр-ғазаб ва нафрат билан тасвирлайди.

Беҳбудий ўзининг 1914 йили ёзган “Икки эмас, тўрт тил керак” мақоласида Туркистон халқларининг туркий, форсий, арабий ва русий тилларни ўрганишга тарғиб этиш учун тарихий манбаларга мурожаат этиб, Муҳаммад пайгамбаримиз ҳам ўзларига ғоявий душман бўлган яҳудий тилини ўрганишга амр этганликларини эслатиб ўтган.

Маҳмудхўжа Беҳбудий миллий истиқлол йўлида шаҳид кетган буюк сиймодир. Унинг муборак номи, миллий истиқлолимиз йўлида қилган бебаҳо хизматлари халқларимиз қалбида абадий сақланади.

XX аср ўзбек адабиёти, санъати, маданияти, ижтимоий-фалсафий фикр тараққиётининг йирик олими ва назарий-танқидчи, таниқли жамоат арбоби Абдурауф Фитрат (1886—1938 й.й.)нинг серқирра ижоди ва ижтимоий-сийёсий фаолиятида ҳозирги замон ва келажагимиз ҳақидаги ғоялар баён қилинган. Фитрат ўзбек халқи илим-фани ва маданияти тарихида самарали из қолдирган сиймолардан, истиқлолимизни олдиндан кўра олган фидоийлардан бўлиб ҳисобланади.

Абдурауф Фитрат асарларида чор Россияси томонидан Туркистон зўрлаб босиб олиниб мустамлакага айлантирилганлиги, кескин қораланган. У бу ҳақда ўзининг “Юрт қайғуси” шеърий тўпламида “Кўрдим, кездим, эшитдим, ўқидим. Мамлакатлар орасида Туркистонимиз каби бахтсиз бир мамлакат йўқдир”¹, — деб ёзган эди.

Халқимиз ўзининг донишманд фарзанди, файласуф олими Абдурауф Фитратни мустақиллик пойдеворига тамал тошини қўйган, элим, юртим деб куйиб-ёниб яшаган

¹ Ҳамидулла Болтабоев. Юрт қайғуси. “Шарқ юлдузи”, 1992, 4-сон, 182-бет.

фидойи фарзанди сифатида қалбида мангу сақлайди. Мустақиллик туфайли унинг мустабидлик замонида халқимиз атайлаб ўчирилган муборак номи тикланади, илмий-фалсафий мероси халқимиз бисотига айланди. Абдурауф Фитрат — Ватанимиз, миллатимиз озодлиги йўлида шаҳид кетган ўнлаб сиймолардан биридир.

Ўз жонини, ақлу заковатини, истеъдодини Ватанимиз эркинлиги ва мустақиллиги, халқимизнинг бахт-саодати йўлида фидо қилган улуғ зотлардан бири — ўзбек халқининг асл фарзанди **Абдулҳамид Чўлпон** (1897—1937 йй)дир.

Абдулҳамид Чўлпон ёшлигиданоқ араб, форс, тожик, турк тилларини мукамал эгаллайди, Шарқ фалсафаси, Шарқ адабиёти ва тарихини севиб қолади, Форобий, ибн Сино, Беруний, Фирдавсий, Ҳофиз, Саъдий, Умар Ҳайём, Жалолиддин Румий, Бедил, Навоий сингари буюк мутафаккирлар асарлари, илмий-фалсафий меросларини катта қизиқиш билан ўрганади. Европа илм-фани, маданияти, адабиёти ва санъатига бўлган қизиқиш унда айниқса кучли бўлган. Ҳам шарқона, ҳам европача пухта ва ҳар томонлама билим ва маълумот олган Абдулҳамид ўн олти — ўн етти ёшлариданоқ илғор фикрли зиёли бўлиб етишади¹.

Абдулҳамид Чўлпон машҳур тарихчи, етук файласуф, шарқшунос олим, адабиёт, санъат ва маданият илмининг буюк донишманди сифатида роман ва драматик асарлар, қатор рисолалар, эсдалик ва хотиралар, адабий ва танқидий санъатга оид илмий-назарий мақолалар, қўплаб ҳикоялар, икки юзга яқин шеърлар, бир қанча таржималарнинг муаллифидир. Унинг “Кеча ва кундуз” номли романи, “Ёрқиной” деб аталмиш драматик асари, “Адабиёт надур?”, “Мирзо Улуғбек”, “Тилимизнинг ишланиши” номли мақолалари, “Шарқ нури”, “Шарқ қизи”, “Ўзбегим”, “Тукстонли қардошларимизга”, “Одам ва қуш”, “Халқ”, “Бузилган ўлкага”, “Қилич ва қон”, “Кишан”, “Эркинлик истаги”, “Яна ўт” номли шеърлари ижтимоий-фалсафий фанларимиз тараққиёти учун ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.

¹ Қаранг: Озод Шарафиддинов. Чўлпон, Тошкент, “Чўлпон” нашриёти, 1991, 7-8 бетлар.

Миллий уйғониш, миллий мустақиллик, эркинлик ғоялари, табиийки, Чўлпон ижодида катта ўрин эгаллади. Чўлпон ўз асарларида миллатни равнақ топтириш, мустамлака асоратидан халос этиш учун халқ ўз-ўзини таниган, ўзаро бирлашган, миллий ҳамжиҳатликка эришган, миллий ифтихор туйғусига эга бўлган, ўз юртининг оташин ватанпарварига айланган бўлмоғи лозим ва зарур, деган фалсафий ғояни дадиллик билан илгари суради. Унинг буюклиги, ўз халқи ва Ватанининг фидойи фарзанди эканлиги ҳам ана шундандир.

Чўлпон Туркистоннинг тақдири, миллатининг истиқболи ҳақида чуқур қайғурди, элим деб яшади, Ватанини Каъба санаб, унга тоабод сажда қилди, эркинлик, хуррият, мустақиллик йўлида жонини фидо этди.

Чўлпон — ўз халқи куч-қудрати ва имкониятига астойдил ишонган, халқининг буюк ақл-идроки ва тафаккурига ихлос билан қараган, мустамлакачилик кишиларни йўқ қиладиган, Ватан мустақиллигини таъминлаб миллий истиқлол ва истиқбол йўлини очадиган ҳал қилувчи куч халқ оммаси эканлигига бутун вужуди ила ишонч билан қараган ажойиб инсондир. Унинг буюк халқпарвар адиб, етук файласуф олимлиги энг аввало “Халқ” деб аталган файласуфона шеърида яққол кўринади. Чўлпон халққа буюк эътиқод билан сиғинади, халққа астойдил ишонади. “Халқ денгиздир, халқ оловдир, халқ кучдир”, деб таърифлайди. Агар халқ кўзғалса, ғалаба оёққа турса уни тўхтатиб қоладиган, халқ истагин йўқ этадиган қувват дунёда топилмайди, деб кўрсатади.

Эркинлик, хуррият ҳар бир инсоннинг, айниқса, ўз эркидан маҳрум этилган, бўйнига мустамлакачилик кишанлари кийдирилган халқ учун буюк орзу-армондир. Чўлпон шеъриятида одамларнинг қўл ва оёқларидаги, юрак ва тилларидаги кишан занжирларини парчалаб ташлаш, ҳур яшаш, мустақилликда ҳаёт кечириш ҳақидаги фалсафий ғоялар етакчи ўрин тутади.

Абдулҳамид Чўлпон томонидан қайта-қайта таъкидланганидек, эркин бўлиб яшаш инсон учун ҳамма нарсадан азиз ва мўътабардир, лекин инсон эркинликка оппа-осон эриша олмайди, эркинлик қурбонсиз, катта ва қонли қурашларсиз бўлмаслигини ҳам ўз асарларида баён этади.

Туркистон халқларининг севимли адиби, файласуфи, озодлиқ ва истиқлол куйчиси ҳисобланган Абдулҳамид Чўлпон назмий ва насрий меросида жаҳон фотиҳлари чангалида эзилиб ётган Шарқ ўлкалари мавзуи етакчи ўрин тутади. Чўлпон Шарқ ва шарқликлар тақдирида ўзини ва ўзлигини кўради. “Шарқ нури” шеърисида дунё тарихини ёзган муаррихлар йўқсул Шарқ тарихини ақалли бир бет бўлса-да ёзмадилар, уни назар-писанд қилмадилар деб қаттиқ ўксинади. Шарқ ҳақида гап кетганда фақатгина “йўқлик, ўлим, зулм, қарғиш эсланади”, деб афсусланади. Таъкидланганидек, бир замонлар ер юзида улуғ маданият ва маънавиятни яратган ул гўзал Шарқ кейинчалик чет эллик босқинчилар исканжасига тушиб қолади. Аллома адиб фахр-ифтихор билан “кун ҳам Шарқдан, Ой ҳам Шарқдан чиқади” деб ёзади.

Шарқ тақдирини ўз тақдири деб билган Абдулҳамид Чўлпон бир кунмас, бир кун Шарқнинг уйғонишига, миллий озодлиқ ҳаракатларининг кучайиши ва алангаланишига, мустамлакачилик занжирларининг тилка-пора қилинишига астойдил ишонади, бир умр ана шу орзу-умид билан яшайди.

Минг афсус бўлсинки, Абдулҳамид Чўлпон орзу-армонлари рўёбга чиққан, Ўзбекистон Давлат мустақиллигига эришган тарихий кунларни кўролмади. Ўзбек адабиёти, маданияти ва санъатининг улкан арбоблари — Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Усмон Носир, Элбек, Ботулар қаторида Абдулҳамид Чўлпон ҳам адолатсизлик қурбони бўлди.

Ватанимиз, миллатимиз озодлиги ва мустақиллиги йўлида қурбон бўлган халқимиз азиз фарзандларининг бебаҳо асарлари, назмий ва насрий мерослари, ижтимоий-фалсафий ғоялари ўзбек халқининг маънавият ва маърифатини, миллий қадриятлари ва онгини юксалтириш йўлида хизмат қилиб авлодлар қалбида Ватанга муҳаббат ва садоқат туйғуларини тарбиялаб келмоқда.

Муборак номлари фахр-ифтихор ила эслатиб ўтилган фозилу фузалолар фақат ўзбекларнинг эмас, балки Туркистон халқларининг ҳам севимли адиблари, озодлиқ ва истиқлол куйчилари ҳамдир.

Мустақиллик туфайли ул мўътабар инсонларнинг номлари тикланыпти, таваллуд топган кунлари тантанали нишонланаяпти, асарлари қайта-қайта чоп этиляпти.

Юқорида номлари эслатиб ўтилган маърифатпарвар, халқпарвар, ватанпарварларнинг асарларида баён этилган фалсафий фикрлар халқимизнинг маданий-маънавий қадриятлари сифатида ҳанузгача сақланиб келмоқда.

4. Ватанимиз ҳозирги даври фалсафаси

Инсоният маданияти таркибий қисми ҳисобланган фалсафа шўро даврида ўзининг фан хусусиятини аста-секин йўқотиб сиёсатлашган мафкуравий ғоялар йиғиндига айланиб қолган эди. Бу даврда фалсафани фанга аниқ, мавжуд воқеликни қай даражада ҳаққоний, илмий ва ҳолис акс эттирганлигига қараб эмас, балки ҳокимият тепасида турган кучлар ва “биринчи даражали олий раҳбарларнинг мақсадлари”, манфаатларига мувофиқлигига қараб баҳо берилган.

70 йил мобайнида марксизм қоидалари, ақидалари барча ижтимоий фанларга, жумладан, фалсафага асосий пойдевор қилиб олинганди. У белгилаб берган “илмий йўлдан” чиқишга, бошқача ўйлаш ва фикрлашга на бирон-бир олим ва зиёлининг, на бирон-бир файласуфнинг ҳаққи йўқ эди. Расмий тафаккурдан, таълимотдан четга чиқиш, уларга зид йўлдан бориб, эркин фикр юритмоқчи бўлган олим ва зиёлиларни партиявий жазолаш, партиявийлик, ғоявийликдан чекинишда, синфий хусусиятларни йўқотишда ва бошқа камчиликларда айблаш одатга айланиб қолган эди. Бундай вазият, албатта, ижтимоий фанларнинг, биринчи навбатда фалсафа фанининг ривожланишига салбий таъсир кўрсатди ва ижодий фикрлашга имконият бермади.

Ўрта Осиё мутафаккирларининг фалсафий таълимотлари коммунистик мафкура томонидан камситилиб, ғайри-илмий деб баҳоланди, Шарқ фарсафасига етарли эътибор берилмади. Аҳвол шу даражага бориб етдики, Ислом дини билан боғлиқ бўлган мукаммал фалсафий асарлар ва таълимотлар ўқиб-ўрганилмай яроқсиз бир мерос сифатида қораланди. Шу сабабли Ўрта Осиё халқларининг фалсафий меросини чуқур ўрганиш имкониятлари ҳам деяр-

ли йўққа чиқарилди. Баҳоуддин Нақшбанд, имом Исмоил Бухорий, Аҳмад Яссавий, Исо Термизий, Хожа Аҳрор ва шунга ўхшаш алломалар кескин танқид қилинди.

Ўша замонларда Навоий, Бобур, Машрабдан ва қатор шоиру адиблардан зўр бериб даҳрийлик, атеистик ғоялар излана бошлади. Агар “топилгудек” бўлса, уни ёлгон-яшириқларга ўраб бўрттириб ва кўпайтириб халққа етказилди. Қайси бир шоиру адибдан даҳрийликни топишмаса, уларни таркидунёчи, эзувчи синф ҳимоячиси, деб ҳақоратланди. Энг ачинарлиси шундан иборат бўлдики, Қуръони Карим ва ҳадиси шариф, Сўфи Оллаёв, Сулаймон Боқирғоний, Насруддин Рағбузий, Ҳувайдо, Юсуф Сарёмий, Чўлпон, Фитрат, Беҳбудий, Усмон Носир сингари буюк аллома ва адибларнинг асарлари “диний ғоялар билан суғорилганлиги”, “миллатчилик руҳида бўлганлиги” учун фойдаланишга рухсат этилмади.

Шуни таъкидлаш керакки, мафкуравий тазйиқ ва чеклаб қўйишларига қарамай, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси, унинг қатор институтлари, бўлимлари ташкил этилди, кўплаб университет ва институтларда эса фалсафа кафедралари очилди. Ижтимоий-фалсафий тафаккурни ривожлантириш, илмий кадрларни ўстириш, республикамизда ижтимоий фанларни янада тараққий эттиришда “Ўзбекистонда ижтимоий фанлар” номли академик илмий журнал катта ўрин тутиб келмоқда. Республика-мизда фалсафа фанини ривожлантириш, ёшларнинг фалсафий билимлари, фалсафий тафаккурлаш маданиятлари ва дунёқарашларини ўстиришда олимларимиз томонидан яратилган дарсликлар, ўқув қўлланмалар, илмий-услубий асарлар муҳим аҳамият касб этади.

Республика файласуф олимларининг диалектика ва билиш назарияси, табиат фанларининг фалсафий масалалари, маданият, маънавият ва қадрият, маданий мерос муаммолари бўйича олиб борилган чуқур илмий тадқиқот асарлари эътиборга сазовордир.

Республикамизда ижтимоий фалсафа ва социология, ахлоқ, нафосат, табиатшуносликнинг, фан тарихи ва тарихшуносликнинг фалсафий муаммолари, маданият, миллий муносабатлар, урф-одатлар, ахлоқий тарбияга доир ва бошқа соҳаларда ҳам катта ишлар амалга оширилди.

Ўрта Осиё, Шарқ ва хусусан Ўзбекистон халқларининг табиий-илмий, ижтимоий, фалсафий фикрлари тарихи ва маънавияти мероси бўйича ҳам ибратли ишлар қилинди.

Ўзбекистон файласуфларининг узоқ йиллар давомида олиб борган самарали меҳнатлари натижаси сифатида Форобий, ибн Сино, Муҳаммад Ғаззолий, Баҳоуддин Нақшбанд, Маҳмуд аз-Замахшарий, Беруний, Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Хожиб, Улугбек, Навоий, Бедил, Нажмиддин Кубро каби мутафаккирларнинг дунёқарашлари, ижтимоий-фалсафий, диний-ахлоқий таълимотлари, Аҳмад Дониш, Муқимий, Фурқат, Завқий, Бехбудий сингари машҳур олим ва адибларнинг табиий-илмий, фалсафий фикрлари тадқиқоти бўйича ажойиб қўлланмалар, рисолалар яратилди.

Республикамиз файласуфлари Ўрта Осиё ва Шарқ халқларининг ўтмишда яратган бой илмий-фалсафий, диний-ахлоқий меросини ва маданий-маънавий ёдгорликлари ҳамда кадриятларини ҳар томонлама ўрганиш ва халқимизга етказиш борасида ҳам жуда катта куч сарфладилар. Улар Абу Али ибн Синонинг беш томлик “Тиб қонунлари”ни, буюк файласуф олим Абу Наср Форобийнинг “Илмларнинг келиб чиқиши тўғрисида”, “Фозил одамлар шаҳри”, Абу Райҳон Берунийнинг “Ўтмиш авлодлардан қолган ёдгорликлар”, “Ҳиндистон”, “Геодезия”, “Қонун Масъудий” асарлари, Наршахий, Байҳақий ва бошқа мутафаккирларнинг асарларини ўрганиш, ўзбек тилига таржима қилишда фаол иштирок этдилар.

Хуллас, ўзбекистонлик файласуф олимларнинг тазйику — дашномларига қарамай, олиб борган чуқур илмий-тадқиқотлар натижасида Шарқда, хусусан, Ўрта Осиёда ижтимоий-фалсафий фикр ўзининг узоқ тарихига эга эканлиги, донишманд бобомиз Амир Темур ва темурийлар даврида ўлкамизда илм-фан, фалсафа, диний, ахлоқий кадриятлар, маданият, маънавият, маърифат гуллаб-яшнаганлиги, Шарқ Ғарбдаги Уйғониш даври учун илмий замин яратиб берганлигини инкор этиб бўлмайдиган далиллар асосида исбот қилинди.

Тобелик ва қарамликка асосланган тоталитар-буйруқ-бозлик тузуми тугаб, Ўзбекистонда Давлат мустақиллигига эришилгандан кейин, фалсафа фани тараққиёти учун

илгари бўлмаган янги имконият ва шарт-шароитлар юзага келди. Фалсафа фанини сиёсий мафкуралардан ҳоли фан сифатида ўрганиш, фалсафий муаммоларни ҳақиқий, холис ва одилона тадқиқ этиш, синфийлик ва партиявийлик иллатларидан батамом қутилиб умуминсоний қадриятлар устуворлигига асосланиб ривожлантириш имкониятлари туғилди.

Янги тарихий шароитда фалсафа фанининг назарий асосларини янгилаш, янги ғоялар билан бойитиш зарурияти кун тартибида пайдо бўлди.

Президентимиз асарларида ижтимоий фанлар вакиллари, файласуф олимлар олдида турган улкан вазифалар белгилаб берилди. Бой маънавий меросимиз, халқимизнинг тарихий, ахлоқий, фалсафий қадриятларини, доно фикрларини ўрганиш, асраш, улардан ижодий, оқилона фойдаланиш буюк ақл соҳибларининг меросий асарларини синчиклаб ўрганиш, нашрга тайёрлаш, ёш авлодлар онгига сингдириш олимлар, биринчи навбатда файласуфларнинг вазифасидир.

Фалсафа фанига ҳозирги шароитда янгича мезонлар асосида ёндошиш, мамлакатимиз мустақиллиги, унинг ривожланиш қонуниятлари, мустақилликнинг қонуний ўсиш, ривожланиш жараёни эканлиги, унинг ўзига хос муаммолари, қийинчиликлари, ҳаракатлантирувчи кучлари мавжудлигини кўрсатиб берадиган илмий тадқиқотлар олиб боришга алоҳида эътибор бериш лозим. Инсонни фалсафий-ахлоқий таҳлил этиш, маданият, маънавият, қадриятлар, уларни тиклаш ва ривожлантиришнинг назарий-фалсафий муаммоларини фалсафий тадқиқ этиш, миллий истиқлол мафкурасини яратиш ва ҳаётга жорий этиш зарурлигини ҳар бир инсон онгига етказиш. Ўзбекистон келажаги буюк давлат эканлиги асосий шарт-шароитлари ва имкониятларини кўрсатиб бериш, шулар асосида улуғ халқимиз ва давлатимизнинг истиқболи порлоқ эканлигини баён этиш республикамиз файласуфларининг олижаноб вазифасидир.

Республикамиз файласуф олимлари Президентимиз Ислоҳ Каримовнинг асарларида кўрсатилган вазифаларни бажариш бўйича дастлабки натижаларни қўлга киритдилар. “Ҳаёт фалсафаси”, Истиқлол ва тараққиёт мафку-

раси“, “Мустақилликнинг маънавий заминлари”, “Мустақиллик ва миллий манфаатлар”, “Мустақиллик ва миллий тикланиш”, “Мустақиллик маъсулияти”, “Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан лавҳалар”, “Буюк сиймолар”, “Алломалар”, “Қадриятлар фалсафаси” сингари ва бошқа йирик монография ва рисоалар нашр этилди.

Ватанимиз файласуфлари томонидан чоп этилаётган асарлар ёш авлодни маънавий камол топтиришда, жамиятимизнинг маънавий тикланишида катта аҳамият касб этиши шак-шубҳасиздир.

Такрорлар учун саволлар

1. Ўрта аср даврида Ўрта Осиё мутафаккирларининг жаҳон фалсафаси тараққиётига қўшган буюк ҳиссалари нималардан иборат?

2. Ал-Хоразмий, Форобий, Ибн Сино, Берунийнинг илмий-фалсафий қарашлари ҳақида нималар дея оласиз?

3. Теририйлар даври маданиятининг намоёндалари Улуғбек, Навоий, Бобур, илмий-фалсафий қарашлари ҳақида сўзлаб беринг.

4. Тасаввуф фалсафасининг хусусиятлари нималардан иборат?

5. Темурийлар давридан кейин ижод қилган Мирзо Бедил, Машраб, Огаҳий, Аҳмад Дониш ва бошқаларнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари ҳақида сўзланг.

6. XIX аср ва XX аср бошларида шаклланган жадидчилик ҳаракати ва фалсафасининг намоёндалари ҳақида фикр-мулоҳазаларингизни баён этинг.

7. Бехбудий, Мунаввар Қори, Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Абдулла Авлоний асарларидаги миллий озодлик, мустақиллик ғоялари ва уларнинг аҳамияти ҳақида сўзланг.

8. Ҳозирги замон Ватанимиз фалсафасидаги янгилашни нималардан иборат?

9. Президентимиз И.А.Каримов асарларининг фалсафа фанини мустақиллик, миллий ғоя асосида янгилаш ва ривожлантиришдаги аҳамияти ҳақида сўзлаб беринг.

10. Ўзбекистон Республикаси файласуф олимларининг ижоди, улар нашр этган асарлар ҳақида баён этинг.

Таянч тушунчалари

Тасаввуф — исломдаги диний фалсафий оқим

Футувват — тасаввуф тариқатининг бир бўлаги

Шариат — (арабча-тўғри йўл, илоҳий йўл, қонунчилик) — ислом диний ҳуқуқ системаси

Тариқат — сўфийлик йўли, тармоғи, босқичлари

Маърифатпарварлар — илм-фан, билим, маданият, таълим-тарбияни тараққий эттиришнинг тарафдорлари
Жадидлар — (арабча “усули жадид”) янги замонавий усулда таълим-тарбия маданий-маърифий ишларни ислоҳ қилиш тарафдорлари

5-мавзу: ГАРБИЙ ЕВРОПА ФАЛСАФАСИ
(10-12 маърузалар)

РЕЖА

1. Ўрта аср Европа маданияти ва фалсафаси
2. XVII—XVIII аср Гарбий Европа фалсафаси
3. XVIII—XIX аср немис классик фалсафаси
4. XX аср фалсафаси

АДАБИЁТЛАР

- Каримов И.А. Миллий истиқдол мафкураси-халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Т., “Ўзбекистон”, 2000, (34-36 б.)
- Туленов Ж., Гофуров З. Фалсафа (дарслик), Тошкент, “Ўқитувчи”, 1997 йил (118-136 б.)
- Блинников Л.В. Краткий словарь философов. Учебное пособие, М., “Наука”, 1994 год.

1. Ўрта аср Европа маданияти ва фалсафаси

Қулдорлик ишлаб чиқариш усулидан феодализмга ўтилиши билан жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, мафкуравий ва маънавий ҳаёти тўлиқ феодалларнинг қўлига ўтади. Қадимги цивилизация, қадимги фалсафа, сиёсат ва юриспруденция (ҳуқуқшунослик) ер билан яксон қилинади. Маънавий билим ихтиёри поплар қўлига ўтади. Диний расм-русумлар ва қоидалар ҳар қандай тафаккурнинг бошланғич нуқтаси ва асоси бўлиб қолади.

Христиан догмаларининг асосларини ифодаловчи — “патристика”, унинг йирик вакиллари **Тер Тулиан** (150—222 й.й.), **Августин** (354—430 й.й.) ва христиан фалсафаси шаклланиб, Фарб мактабларнинг мажбурий дарслигига айланган схоластика (юнонча Shola — мактаб) бир неча йиллар давомида ҳукмрон мафкура бўлиб қолган эди. Фалсафа тўла равишда динга бўйсундириб қўйилган эди. Табиатни ўрганиш, ҳур фикрлаш гуноҳ ҳисобланиб, инквизиция (черков суди) буйруғи билан жазога тортилади, қувгин қилинади.

Аммо фан тараққиёти диннинг ҳар қанча тўсқинлик қилишига қарамай феодализм даврида маданий-маънавий тараққиёт ривожланиши тўхтамади.

Феодализм схоластик фалсафасида, X—XIV асрлар давомида икки асосий оқим — **номинализм** ва **реализм** ўртасида кескин қураш давом этди. Бу икки оқим ўртасидаги қурашнинг асосий масаласи умумий тушунчалар моҳияти масаласи эди.

Номиналистлар **Иоани Росцелин** (тах. 1265—1308 йиллар), **Иоан Дунс Скотт** (тах. 1265—1308 йиллар) ва **Уильям Оккам** (тах. 1300—1350 йиллар) алоҳида предметларгина реал мавжуддир, умумий тушунчалар (универсалиялар) эса

номларни ифодалайди ва улар иккиламчидир, деб ҳисоблаган бўлсалар, реализм вакиллари (**Ансельм Кантерберийский** (1033—1109 йиллар) ва бошқалар умумий тушунчалар объектив мавжуд бўлиб, аниқ нарсалар уларнинг ифодаланиш шакллари дир, деб ҳисоблаганлар. Табиатдаги нарса ва ҳодисаларнинг объектив мавжудлиги ҳақидаги номиналистлар таълимоти черков обрўйининг пасайишига, дунёнинг худо томонидан яратилганлиги, руҳнинг бирламчилиги ва моддий ҳодисаларнинг иккиламчилиги ҳақидаги диний ақидаларга путур етказишга олиб келар эди.

XIII асрда италиялик художўй файласуф **Фома Аквинский** (1225—1274 йиллар) реализмнинг мўътадил намояндаси сифатида майдонга чиқди ва Худонинг бирламчилиги, руҳнинг ўлмаслиги каби ғояларни тарғиб қилувчи **тоғизм** фалсафасига асос солди.

XIX асрнинг 70 — йилларида Фома Аквинскийнинг бу фалсафий таълимоти католик черковнинг расмий назарияси деб эълон қилинди, уни билиш ҳар бир диндор учун мажбурий бўлиб қолди.

XV аср охири ва XVI аср бошларида Ғарбий Европа мамлакатларида феодализм емирлиб, капиталистик ишлаб чиқариш муносабатлари шакллана бошлади. Янги географик йўлларнинг очилиши ишлаб чиқаришни янада ривожлантирди, хунармандчиликдан мануфактурага ўтишни таъминлади, бу эса машина техникасининг ривожланишига олиб келди.

Маънавий ҳаётда бу давр табиатни ўрганишнинг кучайиши, черков, дин таъсирига қарши курашнинг авж олиши, фалсафа ва бошқа гуманитар фанларнинг равнақи билан тавсифланади. Бу даврни одатда **Ренессанс — Уйғониш** даври деб атайдилар. Уйғониш давридан бошлаб фан ғоят тез суръатлар билан ривожлана бошлади. Ер ва осмон жисмлари механикаси, шу билан бирга унга хизмат қилувчи математик усулларни кашф этиш ва такомиллаштириш соҳасида буюк ишлар қилинди. Аналитик геометрия, логарифмлар, дифференциал ва интеграл ҳисоб жорий қилинди. Сайёраларнинг ҳаракат қонуни очилди. Суюқ ва газсимон жисмлар механикаси “Уйғониш даври” охи-

рида тўла ишлаб чиқилди. Шунингдек бу даврда материализмнинг янги хили, фалсафанинг схоластикага зид йўналиши шакллана бошлаган, табиатнинг экспериментал математик тадқиқот усуллари вужудга келган эди.

Поляк астрономи **Николай Коперник** (1473—1543 йиллар) оламнинг гелиоцентрик системасини яратди. Бу назарияда айтилишича, оламнинг маркази Куёш бўлиб, унинг атрофида бошқа сайёралар билан бир қаторда Ер ҳам айланиб туради. Унинг бу таълимоти Птоломейнинг геоцентрик системаси билан алоқанинг узилишини билдирарди. Бу назария, шунингдек, оламни Худо яратганлиги ҳақидаги диний афсонага ҳам зарба берди. Коперникнинг гелиоцентрик назарияси материалистик дунёқараш умумий ривожининг табиий илмий замини бўлди.

Немис астрономи **Иоганн Кеплер** (1571—1630 йиллар) гелиоцентризм назариясидан келиб чиқиб, сайёралар ҳолатини кузатиш асосида сайёралар ҳаракатининг уч қонунини кашф қилади. Бу Коперникнинг Куёш системаси тузилиши манзарасини аниқлаштиришга ва бугун оламнинг тортилиш қонунини очишга имкон беради. Шунинг билан бир қаторда Кеплернинг кашфиётлари дунёга диний нуқтаи назардан қарашга путур етказади. Лекин шуни ҳам эсдан чиқармаслик керакки, Кеплернинг дунёқарашини диний идеалистик тушунчалардан ҳам ҳоли эмасди.

Италия олими **Жордано Бруно** (1548—1600 йиллар) ҳам “Уйғониш даври” нинг йирик вакилларида бўлиб, схоластик фалсафага ва Рим католик черковига қарши кураш олиб борди. Бруно, Кеплернинг кашфиётидан фойдаланиб, мазкур фалсафий қоидаларининг физик ва астрономик мазмунини аниқлаштиради. У тупроқ, ҳаво, сув, алов ва эфирдан иборат Ер билан осмон оламнинг физикавий яқка жинслигини тасдиқлайди, деб уқтиради.

Бруно таълимотича, моддий олам бирламчи бўлиб, онг эса иккиламчидир: моддий олам мангу, у ҳеч қандай худо томонидан яратилган эмас: бордан йўқ, йўқдан бор бўлмайди: у чексиздир: моддий олам чексиз турларда ифода этилади; лекин бу чексиз нарса ва ҳодисалар бир-бири билан ўзаро алоқада, бирликдадир. Куёш системасидан ташқари яна саноксиз дунёлар, куёшлар, ерлар мавжуд, дунё — бепо-

ён, моддий олам унинг кичик бир қисмидир, ер эса бепоён оламнинг зарчасидир.

Брунонинг таълимоти, унинг хатти-ҳаракатлари черков томонидан қаттиқ танқид остига олиниб, черков судининг ҳукми билан у 1600 йил 17 февралда Римдаги Гуллар майдонида гулханда ёндирилган.

Италян олими **Галилео Галилей** (1564—1642 йиллар) ҳам “Уйғониш даври”нинг, буюк олимларидан биридир. У оламдаги барча нарса ва ҳодисалар моддий асосга эга, олам бениҳоя, материя абадий, табиат ягона бўлиб, механика қонунларига бўйсунди, деб тушунган.

Галилей Қадимги юнон мутафаккири Демокритни ус-тоз деб тан олиб, оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг моддий асосини атом ташкил қилади деган ғояни қўллаб-қувватлаган.

Галилей инсон табиат қонуниятларини билишга қодир, кузатиш, тажриба, табиатни билишнинг бошланғич нуқтасидир, ҳодисаларнинг ички моҳиятини билиш эса билишнинг олий босқичидир, билиш жараёни — ҳиссий ва ақлий билимдан иборат, деб ҳисоблайди.

Илмий тажрибага асосланган математик усулнинг асосчиларидан бири бўлган Галилей механика ва астраномия соҳаларида муҳим дунёқараш аҳамиятига эга бўлган бир неча илмий кашфиётлар қилган. Унинг кашфиётлари гелиоцентризм назариясининг тўғрилигини, оламнинг чексизлиги ғоясини, ер ва инсон жисмларининг моддий жиҳатдан бир-бирига ўхшашлигини, табиатнинг мавжуд қонунлари ва уларни билиш мумкинлигини исботлаб берган. Галилей 1632 йили “Олам тузилишининг икки асоси — Птоломей ва Коперник системаси ҳақида диалог” номли асарини нашр қилди. Унинг асари нашрдан чиққандан кейин Галилей черков судига берилган.

2. XVII—XVIII аср Европа фалсафаси

XVII ва XVIII аср Ғарбий Европа тараққиётида янги давр ҳисобланади. Бу асрларда Англия, Франция ва бошқа Европа мамлакатларида капиталистик муносабатлар тез суръатлар билан ривожлана бошлайди. Капиталистик ишлаб чиқариш усули янги ишлаб чиқарувчи кучлар эҳти-

ёжига мувофиқ табиатни илмий билиш жараёнини тезлаштиради. Денгизда савдо муносабатларининг ривожини, кемасозликнинг тараққиёти, янги шаҳарлар қурилиши, астрономияга, математика ва механикага бўлган эҳтиёжини кучайтиради. Мазкур фанларнинг тараққиёти табиат ҳодисаларига аналитик қараш кераклигини талаб этар эди. Бу пайтда табиат ҳодисаларини ўрганишнинг асосий усули далиллар тўплаш уларни ҳар томонлама таҳлил этиш, тажриба ўтказишдан иборат эди. Қадимги даврдан бошлаб йиғилган табиат тўғрисидаги билимлар умумий мазмунга эга бўлиб, у янги даврнинг тажрибаси ва фан талабига жавоб бера олмайди. Шунинг учун янги давр табиатшунослари табиатдаги ҳодисалар, далилларни йиғиш ва ўрганиш, чуқурроқ билиш мақсадида уларни бир-биридан ажратиб ўрганадилар. Бу хил текшириш усули табиатшунослик тараққиётида ижобий хизмат қилган бўлса-да, лекин у олимлар диққатини дунёнинг умумий кўринишидан, унинг бир бутунлигидан, нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ички алоқа ва боғланишлар борлигидан, уларнинг бир-бирига ўтиб туришидан четга тортди, олам қотиб қолган, бир-бирига боғлиқ бўлмаган тасодифий ҳодисалар йиғиндисидан иборат бўлиб кўринди.

Шундай қилиб метафизик усул вужудга келди. Табиат ҳодисаларини метафизик ҳолатда текшириш фалсафанинг метафизик шаклини вужудга келтирди.

Янги давр фалсафасининг яна бир хусусияти шундан иборатки, у асосан механика ва математика фанлари ютуқларидан келиб чиқиб уларни фалсафий жиҳатдан умумлаштириб механистик характерига эга бўлади. Шунинг учун ҳам бу даврнинг олимлари механика қонуниятларини, жумладан И.Ньютоннинг механик сабабаият назариясини табиатдаги барча сирларни очиб берувчи калит деб ҳисобладилар.

Метафизик механистик материализмнинг йирик вакилларидан бири инглиз олими **Френсис Бэкон** (1561—1626 йиллар)дир. Бэкон инглиз материализмининг асосчиси бўлиб фалсафа тарихига кирган. У ўрта аср схоластик фалсафасига ва дин таълимотига қарши фаол кураш олиб борди. Ҳақиқий фалсафа, Бэкон фикрича, амалиёт билан му-

стаҳкам алоқада бўлиш, кишилар меҳнати билан чамбар-час боғлиқ бўлиши лозим.

Бэкон ўзининг “*Янги органон*”, “*Янги Атлантида*” номли асарларида ўрта аср схоластикасини танқид қилди ва табиатни материалистик тушунишни асослади. Билишнинг бирдан-бир тўғри йўли унинг фикрича, тажриба, (эксперимент) таҳлилдир. Шунингдек билиш алоҳидаликлардан, яъни хусусий далиллардан умумий илмий назариялар томон йўналиш асосида бўлишини уқтирди. Демак, Бэкон таълимотича, билишда асосий усул индуктив усулдир. У мавжуд бўлган барча нарса ва ҳодисаларга индуктив усул асосида ёндошиш ғоясини илгари сурди. Бироқ индуктив усулнинг ролини улуғлаган Бэкон дедуктив усулнинг аҳамиятини тўлиқ тушуна олмади. У эмприк усулга ортиқча эътибор бериб, рационал усулнинг ролини пайсайтериб юборди.

Метафизик материалист бўлган Бэкон билиш жараёнида ҳиссий билиш билан ақлий билишнинг ўртасидаги алоқадорлик диалектикасини тўғри очиб бера олмади.

Бэконнинг фикрича, моддий дунёнинг асосини материя ташкил қилади. Унинг таъбирича, материя хилма-хил сифатга эга бўлиб, унинг миқдори ўзгармасдир, ҳеч нарсадан ҳеч нарса вужудга келмайди, ҳеч нарса йўқ бўлиб кетмайди. Материянинг умумий миқдори ҳеч қачон ўзгармайди, у камаймайди ҳам, кўпаймайди ҳам.

Бэкон материализмнинг яна бир хусусияти шундаки, у материяни тўхтовсиз ҳаракатда, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиб туради, деб ҳисоблаб, ҳаракатнинг 19 шаклини атрофлича таърифлади. Лекин у материя ҳаракати турларини ҳаракатнинг механик шакли билан айнийлаштириб қўяди.

Томас Гоббс (1588—1679 йиллар) Бэкон материализминини бир тизимга солиб, унинг таълимотини ривожлантирган механистик усулга асосланувчи файласуфдир. Материяни бирламчи, онгни эса иккиламчи, деб ҳисоблаган Гоббс фақатгина бор жисмлар мавжуд, қолганлари эса тўқиб чиқарилган тасаввурлардир, деб ҳисоблайди. У “Тафаккурни фикр қилувчи материядан ажратиш мумкин эмас” деган ғоят муҳим фикрни илгари суради.

Материя абадий, айрим жисмлар эса вақтинчалик кўри-нишга эга, улар вужудга келади ва йўқ бўлади. Гоббснинг фикрича, олим механик ҳаракат қонунларига бўйсундирилган жисмлар мажмуидир. Гоббс дин инсонларга таъсир этишининг алоҳида услубидир, деб ҳисоблайди. У математик эди, шунинг учун ҳам ҳар қандай тўғри чизик нуқталардан иборат деб, материянинг ранг-баранглигини ҳисобга олмай, табиатдаги барча нарсаларни геометрия фани нуқтаи-назаридан тушунтирар эди.

Билим тўғрисидаги таълимотида Гоббс Декартнинг “туғма гоёлар” назариясини танқид остига олиб, барча билимларни сезгилардан келтириб чиқаради. “Киши ақлида биронта тушунча йўқки, даставвал у сезги аъзоларимизда қисман ёки тўла вужудга келган бўлмасин”, дейди Гоббс.

Гоббс жамият ҳаётини таҳлил қилишга уриниб, давлатнинг келиб чиқиши ва унинг моҳиятини тушунтиришга ҳаракат қилади. Унинг фикрича, давлат пайдо бўлишининг асосий сабаби хусусий мулкчиликнинг келиб чиқиши оқибатида кишилар ўртасидаги курашнинг кескинлашиб кетишидadir. Жамият кишилар бир-бирини ўлдириб юбормасликлари, таламасликлари учун ижтимоий шартнома асосида давлатни барпо этади ва ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун унга ўтказиб беради. Гоббс мутлақ монархияни давлатнинг энг яхши шакли деб ҳисоблайди.

XVII асрнинг энг йирик мутафаккирларидан яна бири франциялик **Рене Декарт** (1596—1650 йиллар) эди. Декарт икки хил субстанция: материя ва руҳ ўзаро ёнма-ён равишда мавжуд бўлиб, улар худога бўйсундилар, деб тушунтирган ҳолда дуалистик нуқтаи назарда турди. У чексиз ва абадий бўлган табиат инсон тафаккурига боғлиқ бўлмаган ҳолда ривожланади ва мавжуд, деб ҳисоблайди.

Декарт ўзининг “Усул ҳақида мулоҳазалар” номли асарида математика, механика ва геометрияга асосланиб билишнинг дедуктив усулини ишлаб чиқишга ҳаракат қилди. У рационализм усулининг асосчиси ҳисобланади. Унингча, бизнинг сезги аъзоларимиз ҳамма нарсага шубҳа қилиши мумкин, бироқ менинг фикр қилаётганимга шубҳа қилиш мумкин эмас, деб ҳисоблаб, “Мен фикр қилаяпман, демак мен мавжудман” деб хулоса чиқаради.

Декарт томонидан яратилган дедуктив усулнинг талаблари куйидагилардан иборат: 1. Билиш аниқ, шубҳа ўрин қолдирмайдиган даражада бўлиши керак. 2. Текшириладиган муаммоларни имкони борича майда қисмларга бўлиб ўрганиш лозим. 3. Фикр юритганда энг олдин оддий нарсадан бошлаб сўнги мураккабига ўтиши керак. 4. Билиш жараёнида тадқиқотларнинг шарҳини тўла олиб бориш керак, ҳеч нарсани қолдириш мумкин эмас.

Декартнинг бу фикрлари фанни схоластикадан тозалаш даврида ижобий роль ўйнади.

Декартнинг фикрича, ташқи оламдан ажралган туғма ғоялар бор (худо, руҳий ва жисмий ғоялар). Улар орқали умумий қоидалар, қарашлар кашф этилади, деб ўйлар эди. Унинг бу қарашлари Гоббс, Локк ва Спиноза каби мутафаккирлар томонидан қаттиқ танқид остига олган эди.

Декартнинг фалсафий қарашлари унинг материалистик космологияси ва физикаси билан боғлиқдир. Математикада у аналитик геометрияни яратувчилардан биридир. Механикада у ҳаракат ва осойишталикнинг нисбийлигини кўрсатади ва бошқа кашфиётлар қилди. Космологияда у фан учун янгилик бўлган Қуёш системасининг табиий ривожланиши ғоясини олға сурган.

Унингча, коинот энг аввало материянинг оловсимон, ҳавосимон ва тупроқсимон элементларининг қўшилмасидан пайдо бўлган. Секин-аста биринчи элементдан Қуёш, иккинчисидан Ҳаво ва учинчисидан — Ер ва Қуёш системасининг бошқа элементлари вужудга келган.

Голландиялик **Бенедикт Спиноза** (1631—1677 йиллар) ўз фалсафасининг мазмуни ва қонун-қоидаларини геометрик аксиома ва теоремалар шаклида баён қилган. Унинг дунёқарашида субстанция ҳақидаги таълимот асосий ўрин эгаллайди. Субстанция, табиат битта бўлиб, у ўзининг ажралмас ҳусусиятлари орқали намоён бўлади. Субстанция, модуслар (ўткинчи нарсалар)га эга бўлиб, модуслар табиатнинг, субстанциянинг ҳолатини тавсифлайдиган, пайдо бўлиб ва йўқ бўлиб кетадиган нарсаларнинг хосса ва ҳусусиятларидан иборат.

Спинозанинг фикрича, табиат ўз-ўзининг сабабчисидир (Causasui) бошқа куч муҳтож эмас. Олам абадий бўлиб,

ҳеч нарсага бўйсунмайди. Декартнинг “туғма ғоялар”ини танқид қилиб, Спиноза субстанция, табиат биттадир, икки субстанциянинг бўлиши мумкин эмас дейди. У субстанцияни табиат ёки Худо деб атади.

Спиноза фалсафаси метафизик усулга асосланган эди. Унингча, субстанция ҳаракат қилмайди ва ривожланмайди.

Спиноза материя ва онгнинг муносабатини таҳлил қилар экан, тафаккур бутун материянинг хусусияти, у материядан ташқарида унга боғлиқ бўлмаган ҳолда яшаши мумкин эмас дейди. Инсон оламни фақатгина тафаккур орқали, ақл орқали билиши мумкин, деб ҳисоблайди. Спиноза Декарт сингари билишда сезгиларнинг ўрнига етарли баҳо бера олмайди. Унингча “Ҳақиқий билиш”, ўрганиш тафаккур орқали, ақл орқали вужудга келади.

Спиноза барча ҳодисалар табиий сабабларга эга, деб ҳисоблаб, эркинлик — билиб олинган зарурият эканлигини биринчи бор айтган эди. Унинг фикрича, оламда тасоуфий нарсалар йўқ, барча нарса ва ҳодисалар заруриятдан келиб чиқади ва ривожланади, бошқасига айланади.

Спиноза ўз асарларида динни кескин танқид қилиб, унинг моҳиятини илмий асослашга уринди.

Спиноза диннинг вужудга келиши асосий сабабини одамларнинг нодонлиги деб ҳисоблар эди ва маърифат тарқалиши билан дин барҳам топади деб билди, аммо диннинг гносеологик ва ижтимоий илдизларини тушуна олмади.

Инглиз олими **Жон Локк** (1632—1704 йиллар) ҳам кишилар билимининг асосий манбаи тажрибадир, деб ҳисоблайди. Тажриба, унинг фикрича, иккига бўлинади: ички ва ташқи тажриба. Ташқи тажриба ўз мазмунига кўра мавжуд хусусиятига эга бўлса, ички тажриба эса бизнинг руҳий кечинмаларимиздан иборат. Локк киши руҳий кечинмасини мустақил деб эълон қилади.

Локк 1690 йилда ёзган “Инсон ақли ҳақида тажриба” номли асарида Декартга қарши чиқиб, ҳеч қандай “туғма ғоялар” йўқ, деб ҳисоблайди. Унинг таълимотига кўра, билиш инсон билан табиат орасидаги муносабат жараёнидан иборат бўлиб, киши ғояларининг, тушунчаларининг моддий олам предметиға мос келиши ҳақиқатдир.

Локк бирламчи ва иккиламчи сифатлар мавжуд, деб тушунтиради. Бирламчи сифатлар предметларнинг ҳажми, шакли, ҳолати, ҳаракати кабилардир. Ранг, ҳид, таъм кабилар иккиламчи сифатлардир. У бирламчи сифатлар инсонга, унинг хоҳишига боғлиқ эмас, иккиламчи сифатлар эса инсоннинг субъектив кечинмаларига боғлиқ деб нотўғри фикр юритади.

Локк ўзининг ижтимоий-сиёсий қарашларида табиий ҳолатдан фуқаролик ҳолатига ва давлатни бошқариш шакллариغا ўтиш ғояларини ривожлантиради. Локкнинг фикрича, давлатнинг мақсади - эркинликни ҳамда меҳнат воситаси билан орттирилган мулкни сақлашдир. Шунинг учун ҳам давлат ҳокимияти ўзбошимча бўлиши мумкин эмас. Бу ҳокимият Локкнинг фикрича: 1. Қонун чиқарувчи. 2. Ижро этувчи. 3. Иттифоқ Федератив ҳокимиятига бўлинади. Локкнинг мазкур ғоялари ўз аҳамиятини ҳанузгача йўқотгани йўқ.

Локкнинг, агар мавжуд ижтимоий тартиб шароитида шахс лозим даражада тарбия ва камолотга эга бўлолмаса, у вақтда кишиларнинг ўзлари мавжуд тартибни ўзгартиришлари керак деган ғоялари катта аҳамиятга эга эди.

Немис файласуфи **Готфрид Вильгельм Лейбниц** (1646—1716 йиллар) Спинозанинг фикрига қарши чиқиб, материя субстанция бўла олмайди, чунки материя кўламлидир ва шу сабабли бўлинувчидир, субстанция эса мулоқот воситаси бўлмоғи лозим. Унинг фикрича, дунёнинг асосини монодалар — бўлинмас руҳий субстанциялар ташкил қиладди, бутун коинот ана шулардан таркиб топган. Монодалар сони чексиздир, улардан ҳар бири идрок ва интилишга эгадир, бу эса, Лейбницнинг фикрича, субстанциянинг ҳаракатчанлигини, фаол ҳаракатини таъминлайди. Унинг таълимотининг дилектикаси ана шундан иборатдир, бу идеалистик диалектика эди. Чунки унинг фикрича, монодалар бир-бири билан жисмоний суратда ўзаро таъсир кўрсатишмайди, лекин бу билан бирга улар ягона ривожланувчи ва ҳаракатланувчи оламни ташкил этади ва бу олам олий монодага (мутлаққа, Худога) боғлиқ бўлган олдиндан белгиланган уйғунлик билан тартибга солинади.

Билиш назариясида Лейбниц Локкнинг материалистик сенсуализмига қарши чиқиб, ўзининг “Инсон ақли тўғри-

сида янги тажрибалар” деган асарида билимнинг яккаю-ягона манбасини ҳиссиёт эмас, фақат ақл ташкил этади, деб даъво қилади.

Ҳақиқатга эришиш учун Лейбницнинг фикрича, ман-тиқ қоидаларига амал қилинса бас. Унинг илмий мероси-да мантиққа оид асарлар катта ўрин тутати.

У математика, геология, биология ва бошқа фанлар-нинг ривожига катта ҳисса қўшган.

Субъектив идеализмнинг йирик вакили **Жорж Беркли** (1685—1753 йиллар) Локкнинг иккиламчи сифатлар ҳақидаги таълимотидан ўзининг идеалистик қарашлари-ни асослашда фойдаланади. У ўзининг “Киши билиши-нинг асослари ҳақида рисола” асарида субъектни бирлам-чи деб ҳисоблаб, барча нарсалар онгининг ҳолатидан, сез-гилар мажмуидан иборат деб таълим беради. Беркли материяни, объектив реалликни бутунлай тан олмас эди. У оламда “Мен” ва менинг сезгиларимдан бошқа ҳеч нар-са йўқ, оламдаги нарсалар менинг сезгиларимдагина мав-жуд, агар мен сезмасам, уларнинг мавжудлиги ҳақида гап бўлиши мумкин эмас, деб ҳисоблайди.

Беркли солипсизмдан қочишга, уриниб, руҳий субстан-цияларнинг қўплиги ҳамда “ниҳоясиз руҳнинг”, худонинг мавжудлигини эъгироф этади.

Беркли материяни, объектив реалликни бутунлай тан олмай, мен қабул этадиган бутун ҳиссий тасаввурларни менда моддий предметлар эмас, балки руҳ пайдо қилади, шу руҳ эса Худолар деган эди. У материя тушунчасини ички томондан зиддиятли ва билиш учун бефойда деб тан-қид қилади.

Беркли Локкнинг бирламчи ва иккиламчи сифатлар тўғрисидаги ғоясини рад қилиб, барча сифатларни субъек-тив деб эълон қилади. У фаннинг дунёқарашидаги аҳами-ятини инкор қилиб, оламнинг вазифаси “ҳамма нарсани, фақатгина жисмоний сабаблар билан изоҳлашни даъво қилмасдан, балки яратувчининг тилини ўрганиб олишдан иборат”, деб ҳисобларди.

Субъектив идеализмнинг яна бир йирик вакили **Давид Юм** (1711—1776 йиллар) дир. У объектив реалликнинг мав-жудлигига шубҳа билан қаровчи скептицизмнинг асосчи-ларидан бири бўлиб ҳисобланади. Унинг нуқтаи-назари-

ча, дунё қонунлари субъектив хусусиятга эга бўлиб, бизнинг одатларимизга боғлиқ, сабабият ва зарурият сезгиларимизнинг тартибидан, кетма-кетликдан бошқа нарса эмас. Шундай қилиб, Юм скептицизмни агностицизмнинг турларидан бири сифатида моддий дунё қонунларини билишни инкор қилади ва фан тараққиётини чеклашга ҳаракат қилади.

Юм объектив оламнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги деган масалани ҳал қилмайдиган масала, деб ҳисобларди.

Билимнинг вазифасини Юм борлиқни пайқашда деб эмас, балки амалий ҳаёт учун қўлланма бўлиш қобилиятида деб биларди. Унинг фикрича, ишончли билимнинг ягона предмети математика объектларидир; татқиқотнинг бошқа ҳамма предметлари мангиқий жиҳатдан исботлаб бўлмайдиган асосларга тааллуқлидир, улар фақат тажрибадан хулоса қилиб чиқарилади, аммо Юм тажрибани идеалистларча тушуниб, воқелик фақат “гасаввурлар” оқимидир, уларнинг сабаблари номаълум ва уларни пайқаб бўлмайди дер эди.

Этика масаласида Юм **утилитаризм** назариясини ривожлантирди, фойдалиликни ақл-одоб мезони деб эълон қилди. Дин фалсафасида у, коинотдаги тартибот сабабларининг ақл билан бир қадар ўхшашлиги бор деган фараз билан чекланди, лекин шу билан бирга худо ҳақидаги ҳар қандай диний ва фалсафий таълимотни рад қилди, у тарихий тажрибага асосланиб, диннинг ахлоқ-одобга ва фуқаролик ҳаётига таъсирини зарарли деб эътироф қилди.

XVII аср материализми ўртага қўйган барча фалсафий фикрлар XVIII аср француз мутафаккирлари томонидан янада ривожлантирилди. **Ламетри** (1709—1751 йиллар), **Гельвеций** (1715—1771 йиллар), **Дидро** (1713—1784 йиллар), **Гольбах** (1723—1784 йиллар) ва **Робинс** (1735—1820 й.й.) ҳамма ижодий жисмлар ўзгармайдиган ва бўлинмайдиган атомлардан (Гольбах) ёки молекулалардан (Дидро) ташкил топган, деб ҳисоблайдилар. Уларнинг айримлари, масалан, Гольбах материяни объектив реаллик сифатида фалсафий изоҳлашга ҳаракат қилади.

Гольбахнинг фикрича, “материя бизнинг ҳисларимизга бирор тарзда таъсир кўрсагадиган нарсаларнинг ҳамма-

сидир”. Материя ўзгармас ва бўлинмас атомлардан иборат бўлиб, бу атомларнинг асосий хоссалари кўламлилиқ, оғирлиқ, шакл, ўтказмаслиқдир.

Француз мутафаккирлари материя ҳақидаги фалсафий таълимотни ривожлантиришга қўшган ҳиссалари шу бўладики, улар материяни ҳаракатсиз, ҳаракатни эса материясиз мувжуд бўлиши мумкин эмас, деб ҳисоблайдилар. Уларнинг таълимотига кўра, ҳаракат материянинг мавжудлиқ усулидир, материя ҳаракати абадий ва мутлоқ. Француз олимларининг материянинг ички фаоллиги ҳақидаги таълимоти XVII аср материалистларининг материя ва ҳаракат ҳақидаги қарашларига нисбатан олға қўйилган йирик қадам эди. Аммо улар ҳаракат шаклларининг турли-туман эканлигини ва сифат жиҳатдан бир-биридан фарқ қилишини тушуна олмадилар. Улар ҳаракатни жисмларнинг фазода оддий ўрин алмашиши кўринишида тасаввур қилиб, ҳаракатнинг сабабини ташқи таъсирлардан қидирган эдилар. Шу сабабли улар ҳаракатнинг фақат битта шакли — механик ҳаракатни тан олар эдилар.

Шу билан бирга, француз олимлари баъзи эволюцион ғояларни ҳам олға сурганлар, улар органик дунё ноорганик дунёдан, юқори организмлар куйи организмлардан келиб чиққан деган фикрларни айтганлар.

Дунёни билиш масаласида француз файласуфлари сенсуалист эдилар. Улар барча билимларнинг манбаини моддий предметларнинг сезги аъзоларига таъсири натижасида ҳосил бўладиган сезгилардан иборат деб билдилар. Сезгисиз, билиш жараёни бўлмайди, деб ҳисоблар эди Гольбах. Сезги, унинг фикрича, мияда содир бўладиган фарқ қилувчи ўзгаришлардир, онг эса бу ўзгаришларни идрок қилишдир.

Гельвеций ўзининг “Ақл ҳақида” асарида ақл бизнинг сезгиларимизнинг йиғиндиси деб таъкидлайди.

Француз материалистлари ҳақиқат ва унинг мезони масаласи билан ҳам алоҳида шуғулланганлар. Ҳақиқат, уларнинг таълимотига кўра, фикрлар, ғояларнинг предметлари ва улар орасидаги боғланишларга доимий мос келишидан иборат. Улар ҳақиқатнинг мутлақ ва нисбий томонларини ҳисобга олмадилар.

Инсон фикри ва ғояларининг манбаи ташқи дунё эканлиги нуқтаи назаридан туриб, француз файласуфлари Декартнинг “туғма ғоялар” назариясини ҳар томонлама танқид қилдилар. Улар кишиларда ҳеч қандай “туғма ғояларнинг” бўлиши мумкин эмас, чунки ҳар қандай фикр ва ғоя ташқи дунёнинг инсон миясига таъсиридан кейингина ҳосил бўлади, деб ҳисоблар эдилар.

Француз мутафаккирлари изчил детерминист эдилар, уларча, оламда бирорта сабабсиз воқеа, ҳодиса мавжуд эмас. Улар объектив оламда фақат зарурият мавжуд деб тасодифни бутунлай рад этдилар. П.Голбахнинг фикрича, табиатда ҳеч нарса тасодифий юз бермайди, ундаги ҳамма ҳодиса маълум бир қонунга амал қилади, бу қонун маълум оқибатининг сабабий ва зарурий боғланишидан иборат. Табиатдаги бутун воқеа, ҳодисалар олдиндан белгиланган, бошқача тарзда бўлиши мумкин эмас, инсон заруриятининг қулидир, у ҳаётда бир дақиқа ҳам эркин эмас. Уларнинг бу фикрлари тақдирга тан беришга олиб келади.

Француз материалистлари ўзларининг кўпгина асарларида динга қарши чиқиб, унинг моҳияти, жамиятда туганган ўрни ҳақида бир қанча фикрларни баён этадилар. Уларнинг фикрича, дин одамларга табиат, жамият ҳақида тўғри тасаввур ҳосил қилишга, ижтимоий адолатсизликларнинг ҳақиқий моҳияти, сабабини англашга, уни бартараф этиш йўлларини билиб олишга йўл қўймайди. Шу билан бирга дин меҳнатқашларни қулликка ва оч-яланғочликка маҳкум этадиган подшо ҳокимиятини қўллаб-қувватлайди. Улар дин пешволарини танқид қилиб, кишиларнинг қўлоёғини кишанлаб қўйган дин занжирларини парчалаб, инсоний, ижодий қобилиятга кенг йўл очиш лозим деб ҳисоблайдилар. Гольбах таъкидлаганидек, “кишилар манфаати худди шу диний фикрларнинг йўқ қилинишини талаб этмоқда ва соғлом фалсафа ўзини шу диний чалғитишларнинг йўқ этилишига бутунлай бағишлаши лозим”.

Француз олимларининг фикрича, киши ижтимоий муҳитнинг маҳсули, ижтимоий муҳит қандай бўлса, киши ҳам шундай бўлади. Демак, жамият ҳаётини яхшилаш учун мавжуд муҳитни, шароитларни ўзгартириш керак. Бу вазифани уларча, фақат маърифатнинг ривожини орқалигина амалга ошириш мумкин.

Уларнинг фикрича, ҳар бир инсон эркин туғилади, шунинг учун ҳамма бахтга, озодликка, адолатга баб-баравар ҳақлидир. Бу уларнинг табиий, туғма ҳуқуқидир. Шунинг учун бўлажак жамиятнинг асосий вазифаси - ҳамма кишиларни адолатли равишда бахт ҳуқуқи билан таъминлашдир. Аммо улар ижтимоий муҳит маъносида мавжуд сиёсий тузумни, унинг қонунларини, устқурмасинигина тушунар эдилар. Натижада фикр жамиятни бошқаради, кишиларнинг фикри, онги қандай бўлса, жамият ҳам, ижтимоий муҳит ва унинг тузилиши ҳам шундай бўлади деган идеалистик хулоса келиб чиқади.

XVIII—XIX немис классик фалсафаси

Фалсафа фанининг ривожланишида немис файласуфларининг ҳам ҳиссаси катта.

XVIII—XIX асрларда Германияда фалсафий фикрларнинг шаклланишида, бир томондан, 1789—1794 йиллардаги франсуз инқилоби ва унинг кишилик жамиятининг доимо ўзгариб туриши ҳақидаги хулосаси катта аҳамиятга эга бўлган бўлса, иккинчи томондан ўша давр Германия ижтимоий ҳаётига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Германия бу даврда нисбатан қолоқ мамлакат бўлиб, немис буржуазияси инқилобдан қўрқар, шу билан бирга капитализмнинг ривожланишидан манфаатдор эди. Немис буржуазиясининг бу иккиёқламалиги ўша давр фалсафасида ҳам ўз ифодасини топди.

Немис классик фалсафасининг асосчиси **Иммануил Кант** (1724—1804 йиллар)дир. Кант фалсафасининг хусусияти шундаки, у материализмни идеализм билан келиштиришдан ҳамда бир-бирига қарам-қарши бўлган фалсафий оқимларни бир системада бирга қўшишдан иборатдир. Унинг фалсафасини икки: танқидий фалсафагача бўлган (XVIII асрнинг 70 йилларигача), танқидий фалсафа даврига бўлиш мумкин. Кант ўз фалсафасининг дастлабки даврларида асосан табиашуносликнинг фалсафий масалалари билан шуғулланди. У 1785 йилда ёзган энг йирик асари “Бутун умумий табиий тарих ва осмон назарияси”да Куёш системаси коинотдаги бошланғич катта туманликни айланма

ҳаракат қилиши натижасида келиб чиққан, деб ҳисоблайди. Бу жараённинг сабаби “дастлабки туртки” эмас, балки ўзаро тортилиш ва итарилиш орасидаги зиддиятдир. Шу сабабли Куёш системасидаги барча сайёралар, жумладан Ер ҳам Кант таълимотига кўра, узоқ давом этган табиий тарихий тараққиётнинг маҳсулидир. Кантнинг бу хулосаси унинг табиат ҳодисаларини диалектик тарзда тушунганлигидан далолат беради. Лекин у илмий материалистик қарашларини дин билан боғлашни лозим топди. Унингча, табиат ҳодисаларининг маълум тартибига, муайян қонуниятга бўйсинишида Худонинг каромати бор.

XVIII асрнинг 70 йилларидан бошлаб Кант фаолиятининг иккинчи даври бошланади ва “Соф ақлни танқид” (1781), “Прологоменлар” (1783), “Муҳокама қобилиятини танқид” (1790) каби асарларида ўзининг трансцендентал ёки танқидий идеализм системасини асослайди. Бу асарларида у ўз эътиборини инсоннинг билиш қобилияти ва имкониятларини таҳлил қилишга қараб, объектив реалликнинг мавжудлигини эътироф этади ва уни “нарса ўзида” деб атайди. Лекин унингча, “нарса ўзида”ни билиш мумкин эмас.

Кантнинг фикрича, “нарса, предметлар бизнинг онгимиздан ташқари мавжуд, бироқ улар нимадан иборат эканлигини биз билмаймиз ва ҳеч қачон била олмаймиз ҳам... Биз объектларни бизнинг сезгиларимизга қандай туюлса шундай билишимиз мумкин, аммо аслида улар қандай, буни биз била олмаймиз”.

Кант инсон билимини икки гуруҳга ажратади: 1. Тажриба асосида ҳосил бўладиган билимлар (апостериори). 2. Тажрибагача ёки унга боғлиқ бўлмаган билимлар (априори). Фазо, вақт, сабабият каби тушунчалар априор билимлар шакли бўлиб, булар тажриба натижасида ҳосил қилинадиган билимлардан устун туради. Тажрибавий билимлар алоҳида-алоҳида олинган, бир-бири билан боғланмаган ҳодисаларни ифодаласа, тажрибагача бўлган априор билимлар эса ҳодисалар ўртасидаги умумий сабабий ва зарурий боғланишларни, яъни қонуниятларни ифодалайди.

Дунё қонунларининг объектив хусусиятга эга эканлигини Кант мутлақо тан олмайди. Унинг фикрига кўра, ки-

шиларнинг идроки табиатга қонунлар ато қилади, шунинг учун ҳам инсон ақли табиатга мослашиши керак эмас, балки табиат инсон ақлига мослашиши лозим.

Кантнинг фалсафа тараққиётидаги хизматларидан бири шу бўладики, у кейинчалик Гегель томонидан диалектикани яратишда асос бўлиб хизмат қилган антиномияларни кўрсатиб ўтди.

Кантнинг таълимотига кўра, инсон ақли табиатан антиномиялидир, яъни зиддиятларда иккиланувчидир. Шунинг учун қарама-қарши фикрларни баб-баравар исботлаш йўли билан асослаб бериш мумкин. Масалан, олам ҳам ниҳоялидир ва ҳам чегаралари йўқдир. Бўлинмас заррачалар (атомлар) бор ва бундай зарралар йўқ ва ҳоказо. Унингча, бу зиддиятлар ҳар қандай ҳолда фақат зоҳирийдир.

Кант ахлоқ масалаларига ҳам катта эътибор берди. Унинг нуқтаи назарича, жамиятдаги ҳар бир кишининг хулқ-атвори, иродаси объектив реалликдан тамомила ажралган ва ўзгармасдир. Ақлнинг асоси эса кишилар онгидаги ўзгармас амирфармондир.

Кант мутлақ буйруқни (қатъий императив) этиканинг асосий қонуни деб эълон қилди. Бу буйруқ унингча, хатти-ҳаракатнинг мазмунига мутлақо боғлиқ бўлмаган ҳолда хулқ-атворнинг ялпи умумий қонуни бўла оладиган қоидага амал қилишини талаб этади.

Кантнинг жамият ҳаётининг тарихий жараёнида антогонизмларнинг роли, абадий тинчликни барқарор қилишда турли давлатлар учун ўзаро фойдали алоқаларни ривожлантириш ҳақидаги таълимоти фалсафанинг кейинги ривожланишига гоят катта таъсир кўрсатди.

Йоганн Готлиб Фихте (1762—1814 й.й.). Немис субъектив идеализмининг йирик намояндаси Кантнинг “нарса ўзида” ҳақидаги таълимотини улоқтириб ташлаб, билиш шаклининг бутун хилма-хиллигини бир субъектив идеалистик ибтидодан келтириб чиқаришга уринган. Бу ибтидо шундан иборатки, файласуф қандайдир мутлақ субъектив “Мен”ни назарда тутиб, унга бениҳоя актив фаолият беради, шундан кейин у оламни яратади. Бошланғич “Мен” бу ўзига хос “Мен” эмас, балки онгнинг ахлоқий фаолият-

тидир. Ана шу мистик бошланғич “Мен” алоҳида “Мен”-ни келтириб чиқаради. Уни Фихте мутлақ эмас, балки чекланган инсон субъекти ёки эмприк “Мен” деб тушунади ва бунга табиат, яъни эмприк табиат қарама-қарши туради.

Фихтенинг фикрича, абсолют субъект “Мен” ва табиат, онг ва нарсалар бир-бири билан узвий боғланган, уларнинг ҳеч бирини айрим равишда билиб бўлмайди.

Фихте таълимотидаги диалектик фикрлар унинг ижобий томонини ҳосил қилади.

Фридрих Вильгельм Иозеф Шеллинг (1775—1854 й.й.) Фихтенинг субъектив “Мен”га асосланган фалсафага ўзининг объективлик бирламчи деган фикрини қарама-қарши қўяди. Шеллинг объектив идеализмнинг янги шакли — айният фалсафасини яратади. Объект билан субъектнинг айният ғояси Шеллинг таълимотининг асосий муаммосини ташкил қилади. Оламдаги барча нарса ва ҳодисалар унингча, мутлақ руҳнинг ифодасидир. Материя унингча, онгдан ташқари мавжуд бўлган реаллик эмас, балки мутлақ руҳнинг алоҳидаги ҳолатидир. Шунинг учун материя ва руҳни бир-бирига қарама-қарши қўйиш мумкин эмас.

Билиш Шеллингнинг фикрича, “Мен”нинг ўз-ўзини англаш деганидир. Демак, билишнинг объектини онг ташкил этади ва унинг ёрдамида “Мен” ўзлигини англайди. Руҳ, жон ва уларнинг тасавурлари ўзининг фаолиятини, ўзлигини билишга қаратилгандир.

Шеллинг фалсафасида диалектика ғоялари ҳам мавжуд.

Мутлақ руҳ, “Мен” унинг фикрича, объективлик ва субъективлик каби қарама-қаршиликларнинг бирлигидан иборат. Уларнинг кураши табиат ва жамиятдаги нарса ва ҳодисалар ҳаракатининг манбаидир. Унингча, субъективлик ва объективлик бирлигидан иборат бўлган руҳ (тезис), тараққиёт жараёнида табиатнинг шаклланишига олиб келади (антитезис) ва ниҳоят табиатдан яна объективлик ва субъективликнинг бирлиги бўлган юқори даражадаги руҳнинг тараққиётига олиб келади (синтез).

Метафизикларнинг фикрига қарши чиқиб, у табиат доимо ҳаракатда, унинг манбаини қарама-қаршиликларнинг бирлиги ва кураши ташкил қилади деган ғояни олға суради. Табиатда ҳамма нарса бир-бири билан чамбарчас

боғланган, шунинг учун ҳам уларни бир-биридан ажратиб қараш нотўғри. Ҳазо ва вақт бир-бири билан боғланган.

Шеллингнинг мазкур фикрлари немис классик фалсафасининг йирик намояндаси Гегель томонидан янада ривожлантирилади.

Гегель (1770—1831 йиллар) фалсафаси XVIII асрнинг охири XIX асрнинг бошларидаги немис идеализмининг чўққиси ва ниҳоясидир. Гегель тўғрисида сўз борганда унинг фалсафасидаги икки томонни — дилектик усул ва метафизик консерватик системасини фарқ қилмоқ зарур. Агар дилектик усул ўзида “рационал мағзини” — тараққиёт тўғрисидаги таълимотида гавдалантирган фалсафа шакли бўлса, унинг догматик идеалистик системаси эса консерватив тараққиётнинг тўхтаб қолишини талаб этади ва шунинг натижасида дилектик усулга тубдан зиддир.

Гегель объектив идеализм нуқтаи назарида туриб “олам ақли”, “олам руҳи”, “мутлақ ғоя” билан ифодаланган ҳар қандай руҳий ибтидо табиат ва жамиятдаги барча ҳодисаларнинг асосидир, реал дунёдан табиат ва жамиятдан илгари руҳий ибтидо, “мутлақ ғоя”, Худо мавжуд бўлган деб ҳисоблайди.

Гегель таълимоти бўйича мутлақ ғоя ўз тараққиётида уч босқични: тезис, антитезис, синтезни босиб ўтади: 1) идеянинг ўз бағрида, “соф тафаккур стихиясида” ривожланиши. Бунда идея бир-бирига боғлиқ бўлган ва бир-бирига ўтиб турадиган мантиқий категориялар тизимини ўз мазмунини очиб кўрсатади; 2) идеянинг “ўзи шакл” - кўринишида, яъни табиат шаклида ривожланиши; 3) идеянинг тафаккурида ва тарихида (“руҳда”) ривожланиши. Бу босқичда мутлақ ғоя яна ўз-ўзига қайтади ва инсон онги фаолиятининг турли кўринишларида ўз мазмунини пайқаб олади.

Аммо Гегелнинг фалсафий системасида ижобий томонлари, яъни “рационал мағзи” ҳам мавжуд. Бу унинг дилектикаси ва билиш назариясида ўз аксини топган. Бу эса унинг “Логика фани” асарида баён этилган. Бу асарида Гегель дилектиканинг уч асосий қонун: 1. Қарама-қаршиликларнинг бирлиги ва қураши қонунини. 2. Миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиш қонунини. 3. Ин-

корни-инкор этиш қонуни моҳиятини чуқур ва атрофли-ча асослаб беради. Шунингдек, унинг асарларида фалсафанинг барча категориялари ҳам тавсифланиб берилган.

Билиш назариясига Гегелнинг қўшган ҳиссаси шундан иборатки, у логика (мантиқ) ва билиш назариясининг бирлигини асослаб бериш билан бир қаторда диалектик мантиқнинг биринчи кенгайтирилган тизимини яратади.

Гегель билиш жараёнининг хусусиятлари, ҳақиқатга эришиш диалектикаси каби масалаларни ҳар томонлама асослаб берди. У диалектика қонуниятларини табиат ва ижтимоий фанларга татбиқ этиб фалсафанинг ҳамма соҳаларида чуқур из қолдирди. Гегель мантиқ ҳақидаги таълимотида мавжуд олам билан назарий ва амалий фаолиятининг муҳим қонуниятлари алоқадор эканлигини кўрсатиб берган эди.

Немис классик фалсафасининг буюк вакили файласуф **Людвиг Фейербах** (1804—1872 йиллар)дир.

Фейербах фалсафада антропологик йўналиш тарафдори эди. Уларнинг таъбирича, инсон табиатининг бир қисми, унинг гултожидир. Шунинг учун дунёдаги ҳамма нарса инсонга хизмат қилиши лозим. Фалсафанинг мавзуси инсон ва унинг фаолиятидир. Дин инсонга унинг вафотидан кейинги дунё ҳақида йўл кўрсатади, фалсафа унга шу дунёда қандай яшаши кераклигини кўрсатади.

Фейербах кўрсатадики, табиат фақат инсон орқали ўз-ўзини пайқайди ва ўзи тўғрисида фикрлайди. Тафаккурни борлиқдан, онгни материядан ажратиб қўювчи идеалистларни у кескин танқид қилиб, тафаккурнинг борлиққа муносабати масаласи энг аввало инсон масаласи эканлигини таъкидлайди, чунки англаш ва фикр қилиш инсоннинг хусусиятидир.

Фейербах таълимотига кўра, фазо ва вақт материянинг борлиқ шакллари, атрибутидир, ҳаракат эса материянинг мавжудлик усулидир.

Фейербах Гегелнинг идеалистик фалсафасини дин билан яқин алоқада деб ҳисоблади. Шу туфайли, унинг фикрича, диндан қутилиш учун Гегелнинг идеализмдан мутлақ озод бўлиши лозим. Фейербах Гегель фалсафасини, унинг идеализмини танқид қилиш жараёнида ундаги “ра-

ционал мағзини” кўра олмади, яъни у Гегелнинг диалектик усулини, ундаги ўзаро боғланиш ва тараққиёт таълимотини унинг идеализми билан бирга рад этди.

Фейербах дунё ва унинг қонунларини билиш мумкинлигини инкор қилувчи Кант агностицизминини танқид қилди. У моддий дунёда инсон томонидан ҳали билинмаган нарса ва ҳодисалар жуда кўп эканлигини таъкидлайди, лекин инсон уларни фан ва амалиётнинг тараққиёти давомида билиб олишга қодир, деб ҳисоблайди.

XIX асрнинг ўртасида немис халқининг фарзандлари **Карл Маркс** (1818—1883 й.й.) ва **Фридрих Энгельс** (1820—1895 й.й.) диалектик ва тарихий материализм деб номланган фалсафани яратдилар. **В.И.Ленин** (1870—1924 й.й.) томонидан ривожлантириб солиқ Иттифоқда 70 йил давомида ҳукмрон мафкура сифатида кишиларнинг онига мажбуран сингдирилиб келинган мазкур фалсафий таълимот ижтимоий ҳаёт, маданият, фан ва бошқа соҳаларда кўпгина салбий оқибатларнинг келиб чиқишига сабаб бўлди.

4. XX аср фалсафаси

Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, Қадимги Шарқ, Ўрта Осиё, Ғарб фалсафасининг марказида Борлиқ, Табиат, Онг, Инсон, Жамият, уларнинг моҳияти ва ривожланиш қонуниятлари, бир-бирига таъсири ва ўзаро алоқадорлиги, воқеликни билиш йўллари каби муаммолар асосий ўринни эгаллаб келган. Мазкур муаммолар ҳозирги давр фалсафасининг ҳам диққат марказида турибди. Лекин, аввалги даврларга нисбатан, юқорида кўрсатиб ўтилган муаммолар ҳозирги кунда кенг ва чуқурроқ қизиқиш уйғотмоқда. Бунинг боиси шундаки, фан тараққиёти ва амалиёт бизга мазкур масалаларнинг янги томонлари, мураккаб қирраларини очиб бермоқда, улар эса ўз навбатида янгича фалсафий ёндошишни тақазо этмоқда.

XX аср фалсафасининг хусусияти шундан иборатки, фалсафанинг юқорида қайд қилинган анъанавий масалалари билан бир қаторда ҳозирги давр тараққиётидан келиб чиққан бир қатор янги муаммоларда ҳам ўз ифодасини топган. Буни биз **психоанализ** (руҳий таҳлил) фалсафа-

сидан яққол кўришимиз мумкин. Мазкур фалсафий оқимнинг йирик намоёндалари **Зигмунд Фрейд** (1856—1939 й.й.), **К.Юнг** (1875—1961 й.й.), **Э. Фромм** (1900—1980 й.й.) ҳисобланади.

3.Фрейднинг фикрича, ҳар бир кишида онг ва онгсизлик томонлари мавжуд. Онг остида катта миқдорда илгаридан сақланиб келаётган ички кечинмалари, изтироблари унинг ташқи онг фаолияти ва ҳаракатларини белгилайди.

Одамларнинг болалик даврига хос бўлган изтироблари, кечинмалари онг томонидан “эсдан чиқариб”, онгсизлик диёрига қараб сиқиб юборилган. Ҳар бир киши ўзида катта миқдорда кўркув, илоҳий кучларга ишонч ҳиссиётларини сақлаб юрибдилар. Улар кишиларни қийнаб ҳар хил асаб касалликларини келтириб чиқаришга сабаб бўлмоқдалар.

3.Фрейд ўзининг “Я”, “Оно”, “Тотем и табу”, “Толкование сновидений”, “Психопатология обыденной жизни” ва бошқа асарларида инсон онги учта даражадан таркиб топган, дейди. 1. Мендан юқори (Сверх Я — сверхсознание). Унга одоб-ахлоқ қоидалари, ахлоқий назорат, отоналар томонидан ман этилган қоидалар киради. 2. Онг-Мен (Я). 3. Онгсизлик-У (Оно). Бунга онг томонидан сиқиб чиқарилган инстинктлар, изтироблар, жинсий, агрессия инстинктлари кабилар киради. Мазкур инстинктлар инсонларга илгариги ҳайвоний ва ибтидоий ҳаётдан мерос бўлиб ўтган.

Онгга (Менга) доимий равишда, бир томондан, Мендан юқори (сверх Я) томонидан ман қилинган қоидалар, иккинчи томондан, онг остидаги-онгсизлик — У-Оно инстинктлари таъсир кўрсатиб туради. Шу туфайли кишилар турли асаб касалликларига мубтало бўлади.

Нормал кишилар мазкур ҳолатдан ўзидаги онгсизликни санъат, фан, ижтимоий фаолиятга сафарбар этиш орқали чиқишга муяссар бўладилар. Шунинг учун ҳам буюк санъат асарлари, илмий кашфиётлар, одатда онгсизлик инстинктларининг таъсири остида юзага келади.

3.Фрейд таълимотини унинг шогирди К.Юнг янада ривожлантиради, мазмунан бойитади. К.Юнг кишиларда

шахсий онгсизликдан ташқари коллектив, “уруғ” онгсизлик мавжуд деган ғояни илгари суради.

Коллектив онгсизлик, аждодларимиз табиат бағрида яшаган даврда мужассамлашган ва авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтиб келаётган кечинмаларни, изтиробларни ташкил этади. Инсон онги ҳам шахсий ҳам коллектив кечинмалар, изтироблар таъсири остида ривожланади. Мазкур кечинмалар одатда ухлаган ваҳтда туш кўриш жараёнида яққол намоён бўлади, дейди К.Юнг.

Э.Фромм, З.Фрейд таълимотини ижтимоий муносабатларни таҳлил этишда тадбиқ этиб бир қатор янги фикрларни илгари суради.

Позитивистлар барча ҳақиқий, “ижобий” (позитив) билимларни айрим фанларнинг натижаси ёки уларни синтетик бирлаштириш натижаси сифатида олиш мумкин дейдилар. Улар реал воқеаликни чуқур тадқиқ қилишга қаратилган фалсафа алоҳида фан бўлиш ҳуқуқига эга эмас, деб даъво қилганлар.

Позитивизм ўтган асрнинг 30-40 йилларда вужудга келган. Унинг асосчиси француз файласуфи **О.Конт** ҳисобланади. Позитивизм учта асосий кўринишга эга: 1. О.Конт позитивизми; 2. Эмпириокритицизм ва 3. Неопозитивизм.

Конт фан ўзидан устун турувчи ҳеч қандай фалсафага муҳтож эмас деган ғояни илгари суради. Контнинг фикрича, фан фалсафанинг “метафизик” муаммолари билан қизиқмайди, идеализмни ҳам, материализмни ҳам рад қилади. Моҳият ва сабабини очиб берадиган даъвога тааллуқли метафизик қолдиқлар фандан ҳайдаб чиқарилиши керак. Шунинг учун фан ҳодисаларини изоҳламайди, балки излайди ва “нима учун” деган саволга эмас, балки “қандай” деган саволга жавоб беради.

Позитивизм табиий-илмий кашфиётларни ақлий-фалсафий назарияларга қарама-қарши қўяди ва мутлақ тўғри деб қабул қилди.

Позитивизмнинг иккинчи тарихий шакли — **Р.Авенариус** ва **Э.Мах** эмпириокритицизм (махизм) фалсафасининг вазифаси барча фанларнинг умумий хулосаларини системалаштирадиган “синтетик” системасининг назарияларидан иборат бўлмасдан, балки улар ишлаб чиққан субъек-

тив-идеалистик асоси илмий билиш назариясини яратишдан иборат деб билади. Масалан, Мах сезгини инсон билиши мумкин бўлган ягона “реаллик” ёки бутун мавжудотнинг “элементи” деб қарайди.

Асримизнинг 20-йилларида неопозитивизм вужудга келди. Унинг вужудга келишида инглиз логик олими, математики ва файласуфи Б.Рассел ва австрия файласуфи Л.Виггенштейн муҳим роль ўйнадилар. Логик позитивизм 20-йилларнинг бошларида М.Шлик томонидан ташкил қилиниб, унинг таркибига Р.Карнап, О.Нейрат ва бошқалар келиб қўшилган “Вена тўғараги”да вужудга келди. Шунга ўхшаш қарашларни Берлиндаги “Эмприк фалсафа жамияти” (Г.Рейхенбах, В.Дубислав), Варшава мактаби (К.Видуневич, Л.Хвистек) аъзолари ривожлантирдилар. Англияда эса бу қарашга А.Дж. Айер қўшилди.

А.Пуанкаре конвенциализими ва прагматизмнинг бир қатор ғоялари билан тўлдирилган махизм неопозитивизмнинг асосий ғоявий манбаи ҳисобланади.

Неопозитивистлар дунё ҳақидаги барча билимларимизни фақат конкрет эмприк фанлар беради, деб таъкидлайдилар. Гўёки фалсафа хусусий фанлардан ташқари, дунё ҳақида бирорта янги қоидани кўтариб чиқара олмайди, ҳеч қандай дунё тасвирини ярата олмайди. Унинг вазифаси фанлар ва айрим билимларнинг хулосаларини логик таҳлил қилиш ва тушунтиришдан иборат.

Неопозитивистлар фалсафани фақат тилнинг логик таҳлили билан айнан бир нарса деган ҳолда фалсафадан фалсафий муаммоларни чиқариб ташлашга ва бу билан уни амалда йўқ қилишга ҳаракат қиладилар.

Неопозитивистлар логик таҳлил қилишнинг муҳим ва зифаларидан бири мазмунга эга бўлган гапларни илмий нуқтаи назарда мазмундан маҳрум бўлган гаплардан узоқлаштириш ва фанни “мазмунсиз” гаплардан “тозалаш”дан иборат деб биладилар. Эмприк тажрибада синаб кўрилган гаплар ҳақиқий, синаб кўрилмаганларини эса сохта деб ҳисоблайдилар. Ана шунга суяниб, неопозитивистлар фалсафанинг муаммоларини синаб кўрилиши мумкин бўлмаган сохта муаммолар деб қарайдилар.

Верификация ёки синаб кўриш неопозитивизм нуқтаи назарида гапни тажриба (“ҳиссий маълумотлар, кузатишлар”)нинг айрим охириги актлари билан таққослашдан, ёхуд уни худди шу фактни қайд қиладиган гап билан таққослашдан иборат. Шу тариқа гап сезги ёхуд сезгидан келиб чиқадиган гап билан таққосланади. Неопозитивизм шу тарзда ўз даврида инглиз файласуфлари Беркли ва Юм баён қилган субъектив идеалистик билиш назариясининг асосий ғояси (“онгимиздаги фактлардан ёки бу фактлар ҳақидаги фикрлардан бошқа нарсани била олмаймиз ва билишимиз мумкин эмас”)ни қайта таъкидлайди.

Верификация принципи фанда реал қўлланиладиган синашнинг элементар принциpidир. Агар “кўчада ёмғир ёғмоқда” деган гапни тушунишимиз керак бўлса, уни биз, кўчага қараб текшириб кўрамиз. Бу элементар усулни умумий принципга айлантириш нотўғри бўлади, чунки фаннинг кўпгина ҳақиқатини ҳиссий верификация йўли иботлаб бериш мумкин эмас.

30-йилларнинг ўрталарига келиб, **логик позитивистлар** ўзларининг таълимотини қайта кўриб чиқишга мажбур бўлдилар. Агар илгари улар фан тилининг мазмун томонига эътибор бермасдан фақат шаклан синтаксис қоидалари билан шуғулланиб келган бўлсалар, 30-йилларнинг охирига келиб логик позитивистлар ишларида кўпинча семантик проблемеларга, яъни сўз ва ифодаларнинг мазмуни муаммоларига эътибор бера бошладилар.

Семантик муаммолар логик А.Тарский ва прагматизмга яқинроқ бўлган америкалик позитивист У.Морриснинг ишларида яққол кўрина бошлади. Шундан бошлаб тилни таҳлил қилиш уч соҳага ажратилади. Тилнинг уни қўллаётганларга муносабати - прогматика; унинг ёрдамида таъбир қилинаётган нарса ўртасидаги муносабат — семантика; тил ифодалари ўртасидаги муносабат — синтаксис. Уч қисмдан иборат таълимот **семантика** номини олди.

Неопозитивистлар сўз ва белгиларнинг мазмунига эътибор беришга ўтиш билан ўзларининг таҳлил қилиш объектига катта илмий ва амалий аҳамиятга эга бўлган (масалан, электрон ҳисоблаш қурилмасини яратиш учун бир қатор логик, лингвистик, психологик) муаммоларни ки-

ритаци. Семантика муаммоларнинг умумий заминида тилнинг коммуникация шакллари ва аҳамиятини таҳлил қилишга турли томонлардан ёндошган ҳар хил мактаблар ва оқимлар учрашадилар. Карнап ва Тарский группаси математик логика масалалари билан боғланган символик ифодаларни тадқиқ қилишга киришдилар. Ричард Огден тарафдорлари лингвистика билан боғлиқ ҳолда семантика муаммоларини ишлаб бошладилар. Коржибский, С.Чейз ва бошқаларнинг “умумий семантика” деб номланган группаси ижтимоий муносабатларни “яхшилаш”, социал зиддиятларни “ҳал қилиш” учун тилни семантик таҳлил қилишдан фойдаланишга уриндилар. Сўнгги группа тарафдорларининг фикрига кўра, мазкур сўзни ифодалайдиган унга мос “референт” ёки ягона ҳиссий фактни топиш мумкин бўлган сўзларгина аҳамиятга эга бўлармиш. Бундан келиб чиқадики, мавҳум “капитализм”, “фашизм”, “агрессия”, “эксплуатация” каби кўпгина сўзлар ҳеч қандай мазмунга эга бўлмайди. Одамлар умумий тушунчалар реал мавжудлигини ўйлаб, ўзида доимий ташвиш, зиддият ва низолар манбаини яратадилар. Урушлар, сиёсий курашлар, турли тўқнашувларнинг сабаби сўзларни нотўғри қўллаш оқибати эмиш.

Прагматизм — юнонча “pragma” сўзидан олинган бўлиб амалиёт, практика деган маънони билдиради. Прагматизм ҳар хил идеалистик ва диний оқимларнинг қўшилишидан таркиб топган XX аср фалсафасидир. Унинг асосчиси **Чарлз Пирс** (1839—1914 й.й.), Прагматизмнинг йирик намоёндаларидан **Уильям Джемс** (1842—1920 й.й.), **Джон Дьюн**, **Уинн** ва бошқалар.

Мазкур фалсафий оқим айниқса АҚШда кенг тарқалган, чунки у ўзининг чиқиб келиши, қарашлари ва мақсадлари билан мазкур мамлакатда кенг тарқалаган тадбиркорларнинг яъни ўрта синфнинг мақсадларини ифодалайди.

Прагматизм пайдо бўлишиданоқ эски фалсафий қарашлардан воз кечиб инсон ҳаракати, фаолияти таҳлилига асосланган фалсафий тушунчаларни илгари суради. Инсон фаолияти унинг ҳаёти тарзини, яшаш шаклини ташкил этар экан, ана шу фаолиятни яхшилашнинг йўллари,

тезлаштириш воситалари борми?, деган саволга жавоб қидирадилар.

Анъанавий фалсафанинг билиш назариясини танқид қилиб, инсон фаолиятида билиш эмас, ишонч ва унинг мустақиллиги алоҳида ўрин тутади деган ғояни илгари суради. Инсон билмасликдан билишга эмас, шубҳадан, иккиланишдан ишончга қараб бориши керак.

Прагматизм таълимотида ҳақиқат муаммоси асосий ўрин эгаллайди. Ҳақиқат, кишилар манфаатига хизмат қиладиган, уларни муайян мақсадларга етакловчи, ундовчи тушунчадир. Бошқача айтганда, ҳақиқат муваффақиятга эришиш, кишилар мақсадининг амалга ошишидир. Ҳақиқатнинг мезонини, Дьюи фикрича, кишиларга унинг нафи, фойдаси қай даражада тегишлилиги ташкил этади.

Ернинг ҳосилдорлигини деҳқон кузда экинларни йиғиштириб олган даромадга қараб аниқлайди, — дейди Дьюи.

Экзистенциализм (лотинча “*existentia*” — яшаш, мавжудлик сўзидан олинган) ёки “яшаш фалсафаси” — ҳозирги замон фалсафий таълимотларининг энг кўп тарқалганларидан бири. Экзистенциализм фалсафа сифатида ХХ асрнинг 20-йилларида вужудга келган. Унинг асосий вакиллари Германияда **М.Хайдеггер**, **К.Ясперс**, Францияда **П.Марсель**, **Ш.Т.Сартрлардир**.

Экзистенциал муаммолар экзистенциалистлар учун фалсафий қарашларнинг барча соҳаларини ташкил қиладди, яъни инсоннинг яшашидан келиб чиқадиган муаммолар ҳисобланади. Индивиднинг яшаши, тугаши ва ўлими, ёхуд “яшаш усули”нинг барчасидаги ташвишлар ва ўлим олдидаги доимий кўрқув — мана шуларнинг ҳаммаси экзистенциалистлар ҳаяжонлантирадиган масалаларидир. Экзистенциалист учун фақат ўзларининг хусусий яшаши ва унинг йўқлик ҳаракати аҳамиятлидир.

Экзистенциалистлар фалсафанинг предмети — борлиқ деб эълон қиладилар. Лекин, улар фикрича, “борлиқ” тушунчаси аниқлаб бўлмайдиган нарса бўлиб, уни ҳеч қандай мантиқий таҳлил қилиш мумкин эмас. Шундай экан борлиққа кириб бориш учун бошқача, ғайри илмий, иррационал йўлни излаш керак эмиш.

Нарсаларнинг борлиги бутунлай англаб бўлмайдиган бўлса ҳам, экзистенциалистларнинг фикрича, борлиқнинг битта тури биз учун етарли даражада маълум: бу фақат ўзимизнинг мавжудлигимиздир. Лекин яшаш, улар фикрича қандайдир ички ва ифодаланмайдиган тушунчадир: яшашлик ҳеч қачон объектив ифодалаб бўлмайдиган нарса, чунки биз ўзимизга четдан қарашга қодир эмасмиз. Уни шунингдек, рационал билиш ҳам мумкин эмас, уни тушунишнинг бирдан-бир усули бевосита ички туйғуларимиз билан бошдан кечиришдан иборат.

Экзистенциализм — бу шундай фалсафаки унинг ягона предмети инсоннинг яшашлиги, аниқроғи яшашлик кечинмасидир.

Турли хил яшашликнинг борлиқ усуллари ичидан экзистенциалистлар яшашликни тўлароқ очиб берадиганларини излайдилар. Қўрқув яшашликни тўлароқ очиб берадиган усуллардан биридир. Даниялик С.Кьеркегор изидан бориб, экзистенциалистлар қўрқувни барча яшашликнинг асосида ётадиган кечинмаси деб ҳисоблайдилар.

Қўрқувнинг билиш соҳасидаги аҳамияти, экзистенциалистлар кўрсатиб ўтишича шундан иборатки, у яхшиликнинг ўзининг поёнига, ниҳоясига рўпара қилиб қўяди, уни йўқлик ёки ҳеч нарса билан қарама-қарши қилиб таққослайди. Ҳеч нарсага бўлган яшашлик муносабатида яшашликнинг ўзи ойдинлашади. Қўрқув шароитида дунё қавсга олингандай бўлади ва инсон ўзи билан танҳоликда, ўзининг мавжудлигида, ҳеч нарсага қарама-қарши қўйишликда қолади.

К.Ясперснинг тахминича, инсон яшашлиги “чегара ситуацияси”да ойдинлашади. Бу ўлим, азоб, уқубат, кураш, айбдорлик, диний жазава, маънавий ногиронлик ва ҳоказолар. Фақат мана шу моментларда инсон ҳақиқий бўлмаган, кундалик, оддий шароитларда яширинган ўзининг чинаккам яшагани ўз ихтиёри билан танлаб олади.

Албатта кишилар ҳаётида қайғу ҳам, касаллик ҳам, азоб ҳам бўлади, уларнинг борлигини инкор қилиши мумкин эмас. Аммо азоб, қўрқув ва ўлимни инсон яшашининг асоси ва негизи деб ҳисоблаш учун, ижтимоий ҳаётнинг

таназзулига юз тутган даври учун характерли бўлган ақлий кайфият бўлиши керак.

С.Кьеркегорнинг фикрича, инсон яшашининг чекланганлигини ошкора этувчи қўрқувда инсон ўлимига, ҳеч нарсага, ўзининг муносабатини танлаш заруриятига рўпара келади, ана шу танлаш имкониятига эга ўз навбатида эркинликни кўрсатади. Экзистенциалистлар инсоннинг эркинлиги унинг актив фаолиятида эмас, уни ўраб олган муҳитни қайта ўзгартиришда ҳам эмас, балки қўрқувда намоён бўлади, деган бемаъни фикрни қабул қилиб оладилар.

Экзистенциалистларнинг таъкидлашича, инсон ўзининг моҳиятини ўзи эркин танлайди, у ўзини ҳаётга қандай ҳозирласа, шундай бўлиб қолаверади. Инсон — бу қандайдир тугалланмаган нарса, бу доимий имконият, ният, лойиҳа. У келажакка интилади ва ўзини олдиндан узлуксиз режалаб боради, ўз-ўзининг чегарасидан чиқади. У ихтиёрий тарзда — “ўзини танлайди” ва ўзини танлашга тўла масъулият ҳис қилади.

Барча экзистенциалистлар эркинликка алоҳида таянади, чунки улар эркинлик фақат инсонга хос бўлибгина қолмасдан, балки унинг яшашлигини ташкил қилади. Улар — инсон эркинлик деб таъкидламоқдалар. Мана шу асосда экзистенциалистлар ўзларининг эркинлик ҳақидаги таълимотига ўз фалсафасининг гуманистик ҳарактерини ифодаловчи, инсонни улуғловчи таълимот сифатида кўрсатмоқчи бўладилар.

Бироқ улар эркинлик индивидининг фақат ички ҳолати, кайфияти, кечинмаси, деб тушунадилар. Заруриятга қарама-қарши қўлланган ва жамиятдан холи бўлган бундай эркинлик ҳар қандай мазмунини ва аҳамиятини йўқотиб, қуруқ расмий принципга, тутуриқсиз сўзламоққа айланади.

Экзистенциалистлар инсон эркин бўлса ҳам бу эркинлик танлаш жараёни юз берадиган муайян шароит билан чекланган деб ҳисоблайдилар. Уларча, инсон ўзининг ҳаёти шароитини ўзи таъминлайди. Ташқи олам инсондан ташқари мавжуд бўлган қандайдир нарса эмас, балки инсон

яшашлиги ва у билан узвий боғлиқ бўлган, унинг муҳити, унинг ташвишлари дунёси, деб тасаввур қилинади.

Экзистенциалистлар фикрича, ўлим даҳшатидан қўрққан инсон ўзича жамиятдан жой излайди. Унга аралашиб кетиб, у одамларнинг умуман ўлишлиги билан ўзига-ўзи далда беради ва бу билан ўзининг ўлими ҳақидаги фикрини ҳайдайди. Лекин жамиятдаги индивиднинг ҳаёти ҳақиқий эмас: бу инсоннинг фақат юзаки, ташқи, кундалик яшашлиги. Унинг ҳақиқийлиги танҳо мавжудликда яширинган, бу фақат индивидуал озчиликка маълум.

Экзистенциализм фалсафада қайта-қайта битта мотив такрорланади; инсон ўлиш учун яшайди; М.Хайдеггер учун ўлим бу инсоннинг сўнгги имконияти; Ж.Сартр учун бу барча имкониятларнинг охири, барча экзистенциалистлар учун юқори трансцендент реаллик — бу ўлим.

Экзистенциалистлар ўлимни инсон яшашининг мақсади, моҳиятига айлантириб, мазмунсиз ҳаёт ҳақида хулоса келтириб чиқаради; ижтимоий ҳаётни ва инсон фаолиятини йўққа чиқаради.

Ҳозирги замон диний фалсафасининг энг кўп тарқалган мактабларидан бири **неотомизм** бўлиб, у ўрта асрда яшаган Фома Аквинский таълимотининг тикланишидандир. Неотомизм католик черкови маркази Ватиканнинг расмий фалсафасидир. Унинг кўзга кўринган вакиллари **Ж.Маритен**, **Э.Жельсон**, **Г.Манзер** ва бошқалар ҳисобланади.

Неотимизм фалсафасининг асосий ғояси шундан иборатки, уларча дин, эътиқод ва билим ўртасида тўла гармония мавжуд, худо томонидан берилган икки ҳақиқат манбаи сифатида улар бир-бирини инкор этмайди, балки бир-бирини тўлдиради. Неотомистлар билим бўлмаган жойдагина эътиқод керак деб тан олади, уларни кўр-кўрона иррационал эътиқод қониқтирмайди. Улар эътиқод оқилона бўлиши ва мантиқий асосга суяниши керак, деган қатъий фикрда турадилар. Ҳақиқий эътиқоднинг манбаи улар фикрига кўра, муқаддас китобга ўхшаган илоҳий қудратдир. Унинг мазмуни ғайри табиий ва теология соҳасига тўла таалуқли бўлади. Инсон “муқаддас китоблар”да ёзилган нарсаларга ишониши учун у худонинг борлигига шак

келтирмаган ва унга эътиқод қўйган бўлиши керак. Худонинг мавжудлигини исботлаш — бу фалсафанинг иши ва буни у соф мантиқий воситалар билан етказиши лозим.

Ҳозирги замон томистлари Фома Аквинский томонидан киритилган худо борлигининг барча “далиллари”ни қабул қиладилар, шу билан бирга, дунё худо иштирок этишининг янги “гувоҳларини” излайди, бунинг учун у ёки бу муаммоларни ечишда фан олдида турган қийинчиликлардан фойдаланадилар. Худо мавжудлиги ва дунёнинг яратилишини асослаш учун “коинотнинг иссиқликда халок бўлиш назарияси”, коинотнинг “бениҳоялиги” ҳақидаги гипотеза, ҳаёт ва психикани тушунтиришнинг мураккаблиги ва ҳоказолар қўлланилади.

Неотомистлар таълимотига моддийлик ва маънавийлик дуализими характерлидир, аммо бу ўринда ҳар доим моддийлик маънавийликка бўйсунган бўлиши керак. Неотомистларнинг асосий усули шундан иборатки, ягона объектив моддий дунёнинг турли хил қарама-қарши томонлари хилма-хил дунёга таалуқли бўлади ва пировардида улар худонинг аралashiши билан тушунтирилади. Улар абадийлик ва беноҳоялик атрибутларини худога, ниҳоялик ва вақтинчаликни эса дунёга боғлайдилар.

Неотомистлар дунёни ўзгарувчанликда ва нисбий доимийликда, ҳаракат ва структурада кўрадилар. Бироқ, шу билан бирга, бу қарама-қаршиликлар ягона моддий дунёда қандай муносабатда бўлишлигини таҳлил қилишда ҳаракатни, нарсаларнинг моддийлигини ўткинчи ниҳояли нарсаларга, сукунат, турғунликни эса худога тиркаб қўядилар. Бу билан неотомистлар ҳаракатини ўзидан келиб чиққан ҳолда тушунтириш мумкин эмас, балки уни тушунтириш учун ҳаракат манбаи бўлган худо тушунчасини киритмоқ лозим, деб тасдиқлайдилар.

Ҳозирги замон томистлари иррационализмни инкор қиладилар ва ақлнинг афзалликларини тан оладилар. Аммо томистлар “рационализм”и сохта рационализм бўлиб, инсоний ақл фан олдидаги ғайри ақлий ҳақиқат очилишига қаратилган бўлади. Ақлни, эътиқодни ҳимоя қилишга мажбур қилиб, неотомистлар билимлар манбаи бўлган фалсафани йўққа чиқарадилар.

Неотомизмнинг социал-сиёсий таълимоти хусусий мулкчиликнинг адабийлиги ва жамиятнинг синфларга бўлинишини “табий” деб тан олишга асосланади.

Неотомистлар жамиятдаги зиддиятлар айрим кишиларнинг гуноҳи, диний оятларни эсдан чиқариш, христиан ақидаларига риоя қилмасликнинг оқибати деб эълон қиладилар.

XX аср фалсафасининг оқимларидан бирини **Феноменология** ташкил этади. Мазкур оқимнинг асосчиси **Гуссерель** (1859—1939 й.й.) ҳисобланади. Унинг издошлари М.Шелер, Н.Гартман, М.Хайдеггер ва бошқалар. Гуссерель ўзининг “Мантиқий изланишлар” номли икки жилдан иборат бўлган асарига феноменология фалсафасининг предметини борлиқ ва реал онг эмас, балки, “соф онг” ташкил этади, деган ғояни илгари суради. Унинг ёзишча, феноменология ҳар хил кечинмалар орқали намоён бўладиган “соф онг” ҳақидаги таълимот. “Соф онг”нинг кечинмалари, изтироблари, тушунчалари, феноменлар ҳақиқатни билишга олиб борадиган ягона йўлдир. “Соф онг” ўзининг тушунчалари, феноменлари ёрдамида объект билан субъектни ўзаро боғлаб турувчи воситадир.

Юқорида айтилганлардан кўриниб турганидек, Гуссерель билиш назариясининг предметини феноменлар оқими ташкил этади.

Феноменлар унинг фикрича, қуйидаги тўртта қатламлардан ташкил топади. 1. Нутқ, ёзув маъносини ифодалаш учун ишлатиладиган тил шакллари; 2. Билишга интилаётган субъектнинг руҳий кечинмалари, изтироблари; 3. Билиш жараёнидан намоён бўладиган кечинмалар, изтиробларнинг асл маъноси; 4. Ана шулар орқали ифодаланадиган “нарса”.

Мазкур қатламлар ёрдамида фалсафа “соф онг” моҳиятини билишга эришади.

Гуссерельнинг феноменологияси Платон томонидан ривожлантирилган “ғоялар дунёси” ҳақидаги таълимотининг ўзига хос кўринишидир холос.

Гуссерель фаннинг ривожланиши, инқирозига тушиш масалалари ҳақида ҳам бир қатор ғояларни илгари сурган.

Юқорида айтилганлардан кўриниб турибдики, XX аср олимлари фалсафа фанининг мавҳум масалалари билан

чегараланиб қолмасдан фан-техника тараққиёти, бозор муносабатлари шароитида юзага келган ҳаётий муаммолар, яъни инсон моҳияти, унинг ички имкониятлари, изтироблари, кечинмалари, қизиқишлари, яшаши, ўлими, онг ва онгсизлик, ақл ва эътиқод, уларнинг ўзаро алоқадорлиги каби масалалар устида фикр-мулоҳазалар юритмоқдалар. Бу эса фалсафа фани ўтмишда ҳам ҳозирги вақтда ҳам воқеаликда содир бўлаётган жараёнлари чуқур ва атрофлича акс эттиришда кудратли маънавий куч вазифасини бажариб келаётганлигидан далолат беради.

Такрорлаш учун саволлар

1. Ўрта аср давридаги номинализм ва реализм оқимларининг таълимотлари ҳақида сўзланг.
2. Уйғониш давридаги фан тараққиёти ҳақида нималар дея оласиз?
3. XVII аср Фарбий Европа фалсафаси ҳақида баён этинг.
4. XVIII аср француз файласуфларининг қарашлари ҳақида сўзланг.
5. Немис классик фалсафасининг йирик намоёндалари кимлар? Уларнинг фалсафий ғоялари нималардан иборат?
6. XX аср фалсафаси, унинг оқимлари, хусусиятлари ҳақида сўзлаб беринг.

Таянч тушунчалар

- Номинализм — умумий тушунчаларни фақат айрим нарсаларнинг номлари деб ҳисобловчи ўрта аср фалсафасининг бир йўналиши.
- Реализм — умумий тушунчалар аниқ мавжудликни ташкил этади, нарсалар уларнинг ифодаланиш шаклидир, деб ҳисобловчи йўналиш.
- Метафизика — XVII асрда шаклланиб нарса ва ҳодисаларни бир-биридан ажратиб ҳаракатсиз, қотиб қолган ҳолда таҳлил этувчи усул.
- Идеализм — руҳий, номоддий нарсаларни бирламчи деб ҳисобловчи фалсафий оқим.
- Материализм — моддий нарса бирламчи деб ҳисобловчи фалсафий оқим
- Солипсизм — фақат инсон ва унинг онги мавжуддир деган ғояни илгари сурадиган оқим.
- Утилитаризм — фойдалиқни ақл-одоб мезони деб ҳисоблайдиган йўналиш
- Психоанализ — XX аср руҳий таҳлил фалсафаси.
- Позитивизм — фан ижобий билимлар билан шуғулланиш керак деган ғояни илгари сурадиган оқим.
- Верификация — ҳиссий маълумотлар асосида синаб кўриш, кузатиш

Прагматизм — XX аср фалсафаси.

Экзистенциализм — ҳозирги замон “яшаш фалсафаси”.

Неотомизм — ўрта аср файласуфи Фома Аквинский таълимотини тарғиб этувчи йўналиш.

Феноменология — “Соф онг” фалсафанинг предметини ташкил этади деб ҳисобловчи фалсафий оқим.

Прагматизм — ҳақиқатнинг қиммати унинг фойдалиги билан белгиланади деб ҳисобловчи таълимот.